CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 822

Title Śaptaśatī Vyākhyā

No.: 822 Subject: Kāvya.

Title: Saptaśatī vyākhyā

Author: Nāgojī Bhaṭṭa Scribe: Śiva ~~rāma~~ Śankara Bhaṭṭa.

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. ૧૮૫૨

Place of the work: – Place of the Ms.: –

Size: 7.8" by 3.6" Extent: 56 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanagari

Remarks: ——

श्रीगणेशायनमः ।

दे॰ मा

श्रीवक्रतुंडाय नमः। मार्कंडेय उवाच। सावर्णिरिति। सवर्णाया
छायाया अपत्यं सावर्णिः बाह्वादित्वादिञ्। विस्तराद्गदतो मम
इति। अपादानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी॥ निशामय जानीहि। चुरा
दिरूपं। तस्मिन्नान्यमितोऽदर्शने इति मित्वनिषेधः। सूर्यस्य तनय इति द
हे सावर्णिनिरासार्थं। शब्दार्थः। अष्टाराद्यष्टमो मनुः ईकारः। तस्यो विशे
षणं सूर्यतनय इति। स चाग्निसोम स्थित्वेन तेजोदि स्वात्तेनेदाद
अंशे रेफोत्पन्न इति। तत्त्वं च इकारस्य लक्षणया अंशे। तस्यैवाविशेषणं
सावर्णिरिति। सवर्णानां आदितः उक्तलक्षणवर्णसंहिता प्रकृतिः। तस्या
अपत्यं च संबंधी तद्वाचक ईकारः। तद्रूपं लक्षणया। अष्टमो बिंदुरूप २

णो के स्वरूपत एव निवेशित इति। ईं ह्रीं इति बीजं कथं तदुत्पादितं प्रोक्तं पा
द्ये देवताया उत्पत्तिं निशामयेति संबंधः। महामाये त्वद् यक्रमे प्रश्नोऽस्ति
रके येसमये न्येन विश्वं तिमरसा मुने। मन्वन्तरस्य मा च त्वत्तो भुदेवा
स्येइस्येवोक्तं। तथापि सावर्णिकारव्यानकथनोत्तरं मार्कंडेयपुरा
णे सावर्णिकमिदं सम्यक्प्रोक्तं मन्वंतरं तव। तत्रैव देवीमाहात्म्यं
ष्टमेव चावो महत्तमित्युपसंहारे तत्राद्विषय कोत्पत्ति प्रसंगस्याप्यपि
तत्रापच्छमप्रश्नस्तु संबंध स्तदुपलक्षणमिति बोध्यं। शमो दर्शनाये
ति। विस्तरशः प्रतिसाधनं मायायास्यामहत्त्वं च सर्वविषयमिति। माहा
माया ईश्वरशक्तिः तस्या अनुभावः इदमस्य भवत्वितीष्टा। मन्वंतरा
रं किं चैवकस्तत्रापि युगात्मकः कालः। यथेन्यस्येन नैव तस्यातं प्रकारं नि

चं३। भाष्य शाम्येत्यनुषंगेणदर्शितः। भगो भागसमूहः। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यश
सः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति विष्णुपुराणवच
य भृवेति। तोविनि भूतवदुपचारः। न दुवने स्यावरमलद्योतनास्य सा
वर्णीस्तान्भोरिवैरिति संक्रमोपुनरुक्तिः। स्वारोचिषे इति। स्वारोचिषाख्ये
कारोयरत्नहिते द्वितीयमन्वंतरे। पूर्वमिति। कथाकालापेक्षया चैत्रस्याख्ये
व मनोः सुतः। नामेति प्रसिद्धौ। आख्येति। सम्यक्नीतिशास्त्रानुसारेण।
कोलासुरस्यस्यैव राज्यधान्यंतरं। तथा प्रतिशयेन कोलाविध्वंसिन इत्यर्थः। मा
४ तस्यतैरिति। अतिप्रबलदंडकर्तुः। धांदसत्वात्कर्मधारयादित्रिः। इदंपरा
जयनिमित्तं। न्यूनैरल्पसाधनैः। ५। ततइति। ततः संग्रामानंतरं नैः प्रवृद्धैः अ
रिभिः शत्रुभिराक्रांतः। भाग्यमितः महाभागः स्वपुरं आयातः। निजदेशाधि २

प पत्यात्मवत्। न सार्वभौम इत्यर्थः। भाव्ये तज्जन्मनि तज्जन्मांतरीणमदा
राज्यमिति वृद्धोस्वीलस्य भाद्दुभा इत्युक्तं। ६। अमात्यैरिति। ततस्तस्य सो
र्विकिन्नतिप्रस्तोलि। तत्र स्वपुरे कोशोऽर्थसंचयः बलं सैन्यं चापहृतं आत्म
साकृतं। दुष्टत्वं राजविद्वेषित्वं। दुरात्मत्वं राज्यलोभाक्रांतत्वं। दुर्बलत्वं
क्षीणबलत्वं रिपुस्वत्वाभिभवात्। ७। ततइति। हृतस्वाम्यः हृताधिपत्यः। ए
काकी अश्वमारुह्य। ८। आश्रमेति। मेधा इति वै स ऋषिनाम। वस्तुतो वसिष्ठस्यैव
नामांतरमिदं। अमुष्याः आवनरायामहराजस्यामं मानघजन्मानि च
रितैः साधुः स्तोत्रैर्वीर्यैर्वदाप्नोति। कथितानि पुराणाद्यवसिष्ठेन महात्म
ना। स्वारोचिषेंतरे राज्ञे सुरथाय महात्मने। समाधये च वैश्याय सुप्र
नायान्न सीदते। इति मन्वांतरे कथितः। श्रीवास्तु सत्त्वमास्थाय पुराविप्रस्य

दुं॰ भाष्यं

मेधसः। स च मायां प्रज्ञापयामास सुरथाय समाधये इत्यन्यत्र। प्रशांतस्वपदैः
साविष्टत्वं। मुनिशिष्यैश्चोपशोभितमित्यर्थः।९। तस्थाविति। कंचित्का
लमिति। कालस्य धनोरिति द्वितीया। इतश्चेतः। अनियतादितः देशं। मुनिवरे
ति। नाम गुरीति विशेषणं संबोधनं वा आश्रमविशेषणं वा।१०। सोचिंतयदिति। म
मेति पक्षात्प्रतिस्पर्धमवाप्यं। तस्य भावो ममत्वं ममेदमित्यभिमानः। ते
नापकृष्टा निवृत्तिमार्गादपकृष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य सः। मत्पूर्वैः पूर्वजै
रित्यर्थः। द्वितीयाद्यर्थे उत्तरश्लोकेनान्वयः। मान्नसइति पाठेपि आस्त्रदं
मानसं गमयसः।११। मद्भृत्यैरिति। तथाप्यालने इ हरस इचौरीति। प्र
धाने मन्त्रिमान्यैः सादितः सप्रधानः शूरः हस्तीति कर्मधारयः। किमथ सद
तिनजानेइत्यनन्वयः।१२। ममेति। वैरिणां पारतंत्र्यं कान् कियंतः कीदृशा

२

न्यानजानेइत्यस्यानुषंगः। अनुगताः सेवकाः सेवकत्वे हेतुः प्रसादेत्यादि
प्रसादस्तुष्टिदानं धनं मासिकादिवेतनं। भोजनं प्रतिदिनं दीयमानं तैः।१३।
अनुवृत्तीतामिति। अनुवृत्तावपि एत एव हेतवः। ध्रुवमिति वितर्के। ह्यामंधि
तित्यध्याहारः। असम्यगिति। अप्यस्तुरीयाशाधिकोव्ययः। अपूरणम्येरव्य
यः। सततमिति। कामस्तं।१४। दुःखेनेति निर्विषयं इति। विसर्गलोपः पार्थः
कोशोऽन्दलधनं। अन्यदुक्तमपि।१५। तत्रेति। विप्रेति भार्गुरि संबोधनं। मेधा
पृष्ठतया। आश्रमविशेषणं वा। अभ्यासे निकटे सवैश्यः। सो इत्यामंत्रणे।
प्रश्नः आगमने।१६। सशोकइति। इष्टवियोगानुचिंतनं शोकः। दुःखनिबंधनो
चिंताव्यापादोदौर्मनस्यं। सशोकइवतु पदद्वयरीत्वाद्दुर्मना इव क्रियाश्च

चंडीभाष्यं

ऽस्ते वर्त्ति। इत्याकर्ण्येति श्लोकः स्पष्टार्थः। प्रणयो विश्रंभः। प्रश्रयो विनयः। नाथ
दुमेन सुरसंगतिरुष्मावनुदितायां भागुरेः। किं वैश्य उवाचेति त्रिश्र
सायात्तत्र्यं मार्कंडेयस्य प्रोक्त वैश्य उवाच समाधिरिति। १८। असाधुभिः पुत्र
दारैर्धनिलोभान्निरस्तः। प्रभित्वं न स्थितं इति यावत्। चादन्यैरपीत्यर्थः।
विहीनश्चेति। दारैः पुत्रैर्धनमादाय गृहस्वाधनैर्विहीनश्च। आप्तैराप्त्रा
नाना दूषितः स तस्तोऽहं। धनदातृत्वादेवाप्तैः सुहृद्भिर्बंधुभिश्च निरस्तस्त्यक्तो
दुःखेन ममभिव्याप्तागत इत्यन्वयः। १९। सोहमिति। प्रवृत्तिं वार्त्तां। तां एव विवृणोति
किंन्विति। दुःख विकल्पितेषां पुत्रदारस्वजनानां गृहे राज्यादौ क्षेमं तेषां किं विधा
स्तेषु नः व्यवहारः सुता इत्युपलक्षणं। २१। राजोवाच। यैरिति। धनैरिति भ
ज्ञानस्य प्राधान्याय हेतुः किमिति प्रश्ने। २२। वैश्य उवाच। एवमिति। अस्मद्गः ४

तमस्मद्गतं विषयकं। २३। यैरित्यादि। पुत्रदारस्वजनैः। पतिहार्द्दस्वजनहा
र्द्दं च हार्द्दं स्नेहः। तेष्वपि तथाविधेष्वपि मे मनः ग्राह्यमित्यन्वयः। २४। कि
मेतदिति। तेषां दोषान् जानन्नपि यन्मे विगुणेष्वपि बंधुषु प्रेमप्रवणं चि
त्तं करोमि। तत्किमिति कस्माद्धेतोरहं न जानामीत्यन्वयः। २५। तेषां
कृते। तन्निमित्तं यन्मे निश्वासादिकं जायते। प्रीतिषु प्रीतिरहितेषु
अपि तेषु यन्मे मनो निष्ठुरं न तत्किं करोमीत्यन्वयः। २६। मार्कंडेय
उवाच। तत इति। सहितौ मित्रत्वेन संगतौ समुपस्थितौ समुप
गतौ। २७। कृत्वेति। यथान्यायं यथाशास्त्रं यथार्हं यथायोग्यं सं
विदं संभाषणं उपविष्टौ। अंतर्भावितार्थत्वेनोपवेशितावित्यर्थः।

षं०७ नाष्ठ्यं

रोनेतिश्लोकेनोरित्रितीया। काश्चिरत्र परविषया:।२८। राजोवाच। भगवन्नि
ति। यदस्येति यच्चार्थे आत्मनेपदं। यत्तोनवदेत्यर्थः। एकं रहस्यं न
दाइ। मे मनसः संकल्पात्मकस्यांतःकरणस्य स्वचित्तेनिश्चयात्मके
स्वरूपे प्रयत्नाकांनि राध्यं विनादुःखमपदित्यन्वयः। संकल्प
विकल्पात्मकमेवमंतःकरणं न निश्चयात्मकमतो न मे तान्नि एषि ऽधि
रहति भावः।२९। दुःखहेतुत्वमाह। ममत्वमिति। राज्यस्य सप्तम्यर्थे
विवक्षायां षष्ठी। राज्ये इत्यर्थः। तेह्यानदायत्वं ज्ञानो गोपि ममत्वम्यथा
=पञ्चस्य=पञ्चस्येव राज्यादिषु ममत्वं एतत्किं किं निबंधनमित्य
र्थः। स्वाम्यामात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्यांगानि प्रकृ
तयः पौराणां श्रेणयोपि च। एषां स्वाम्यं प्राधान्यं।३०। नाहमेव ५

मवद

तया=अयमपीत्याह। अयं चेति। निकृतः तिरस्कृतः। उज्झितः त्यक्तः
मिरित्युपसर्गपूर्वो ... अतः। तथेति समुच्चये।३१। एवमिति। विष
ये राज्यपुत्रादौ ममत्वेनालक्षितं विषयाधीनं च एवं मानसमंतःकरणं
ममास्ते।३२। तत्केनेति। ज्ञानिनो विषये दोषदर्शनं ज्ञानवतो म
पि ममास्य चेतसि तिष्ठतीत्यन्वयः। तत्र यनिष्टमोहस्यास्य चेत्त्वम
ह। ... एषा एतेऽज्ञानीयात् तत्त्वा=पविवेकांध्यरूपा=पाथि
वेकवतः भवति। न दोषज्ञानरूप विवेकैरिति=प्रायोः सात्यु ध०४
केतिभावः।३३। अत्रोत्तरमाह। ऋषिरुवाच। ज्ञानमिति। के
वलज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं तथाभिमतं ज्ञानविशेषस्य
भावः। सर्वस्येव निर्मोहत्वप्रसंगादित्याह। ज्ञानमिति। =पंस्य

चं०। ना९ स्तु न यथा भात्य ने स्वं उच्यते । विषयिणो निबध्नातीति विषयः । बं
धकः । तद्रूपे गोचरे विषये ज्ञानं सर्वस्य जंतोरस्ति । न च मोहाभाव
इत्याह । विषयश्चेति । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण पृथक्पृथक् भि
न्नप्रकारेण ज्ञानविषयत्वं यातीत्यर्थः । विषय इति एकवचनोप
पत्तिः । ४९ । तदेवाह । दिवान्धा इति । केषांचिदुलूकादीनां दिवा ज्ञाना
भावः । केषांचित्काकादीनां रात्रौ केषांचित्किंचुलुकादीनां सर्वदा
नयात् । तथा तुल्यदृष्टयः । दिवांधा अनंधा इत्यर्थः । एवं च ज्ञानमात्र
स्य मोहविरोधित्वं हेत्वादिना दिनादावुलूकादीनां मोहो न स्यादिति भावः ।
किंच राक्षसादीनां दिवा रात्रौ च विशेषज्ञानवत्त्वान्न कदाचिदपि
मोहः स्यात् । किंचुलुकादीनां सर्वदैव मोहप्रसंग इति । तेषामपि

किंचिद्विषये मोहदर्शनात् । एवं च ज्ञानमात्रस्य मोहविरोधित्वं नापि
ज्ञानाभावस्य मोहसामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति । पश्चतथेति रात्रि
समुच्चये । ४५ । ननु मनुष्या एव समग्रज्ञानित्वेनाभिमता इति चेन्नेत्याह । ज्ञा
निकामिति । मनुजा ज्ञानिन इति । यत् सत्यं पृच्छसि । ते केवलं ज्ञानि
नः । ज्ञानिन एव । किंच स्वयमेव विचारयति । न हि केवलं ज्ञान
संबंधित्वज्ञानिन इत्यर्थः । एवं ज्ञानेन ज्ञानित्वाभिमान स्वसुखा । यतः
सर्वे पश्वादयोऽपि एवं सति ज्ञानिनः स्युः । एव हि रेवार्थे । मिश्न रु
मश्च । पशुत्वेने च सिद्धे मृगग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं । ३६ । तन्वे
धार्थं मनुष्याणां पश्वादिसत्तुल्यत्वप्रतिपादनेन हठ्यति । ज्ञानं चेति
यत्स्वाद्दृशं वृत्तं रागादयो मनुष्याणां च यतो यथां मृगादीनामित्यर्थः ।

=त्मना दाहारजन्यमैथुननिद्रारूपमिति तु मनयोरप्यसाधारणमित्यर्थः।
=पर्थः किमासाम्यमपि तन्मोहस्तीत्याह। ज्ञानेऽपीति। ननु कंजमेननारसा
कं रूपिरिति ज्ञाने सत्यपि पतङ्गा निर्विलिनि हनु कुर्वारं। ३८ स्विधारीरापक
यावदिदं गच्छप्पति प्रीति निश्चिति रे च मोह ज्ञानिनोः सामानाधिकरण्य
मुपपाद्यमनुष्येष्वप्याह मानुषा इति। आग्रशब्दश्श्रेष्टवाची। मानुषा
ज्ञो नाचास्मद्युपकारस्तेनात्सुतान्प्रतिसाभिलाषाः। एतेस्तुतो
ननु निश्चयेन प्रत्युपकारायनन्नं ते तु हृदं किन पश्यसीत्यर्थः। एव
पूर्व पूर्वव्यवहारं पश्यन्तोपि = पश्ये = पश्य पुनः सुताभिलाषा इतिमो
ज्ञेन मेः सामानाधिकरण्ये ये च पातिभावः। ३९। ननु चैवं विविधव्यवहा
रदर्शिनां संसाराद्विरतिः कुतो नेत्यत आह। तथापीति। एवं विधत्वेऽपि
प्रवहणासातुरत्कारेन्मत प्रपतन्ति तथापीत्यर्थः। महामायाप्रभावेन क

=यो। ममेदमिति बुद्धिरेव ग्रामपत्वाद्यकर्तृत्वाय तैः संस्कारेः पुनः पुनरावृ
त्तैर्मोमत्पत्ताद्यमोहगर्ते निपातिता मानुषाः संसारस्थितिमेव कुर्वं
तीत्यर्थः। गोविरूपकेत्यर्थः। = पावचौ संसारः। ४०। ननु मायायाः
का=प्राधान्ये पञ्चशतिरत्र आह। तदिति। मोहगर्तेनिद्रा तस्य प्रधानशक्ति
एतज्जगन्मायात्वमोहयत इत्यन्वयः। जगत्पतित्वेन तस्य मायाकोटि
ध्ये निर्भावः सूचितः। ४१। भगवद्ध्यानां संसारिणां कायाचारोऽपफलं कथा
या नो योगिनामपि स्यामोहादिकेत्याह। ज्ञानिनामपीति। = प्रात्स्वात्मस्य
विवेकमदित्यादि। मोहमप्रेम छन्ति मोहं वर्वं कुरोतीत्यर्थः। ४२। तस्मात्
प्रतः=प्रामा तपतितामयाम्भूतप्रकृतिरूपमेत्यर्थः। एवं चप्रत्यक्षीव्यस्तिष्टि
हृत्ये एवं प्रेमायास्त्यर्थः। विश्वं समस्तं। ननु चैवमुक्तिर्दुर्लभैव स्यादत=तो
हास्येति। मोहकारिण्यपि मातृपासनादिभिः स्वापीत्तनित्यकमोदि

चंडी ना० निश्च प्रसन्ना वै मोक्षाय वरदा भवति। ज्ञानस्यैव केवलस्यैव वस्तुतो बंधमो
क्षोभयहेतुत्वाऽनुपपन्नेत्यत आह। सा विद्येति। सर्वेश्वरस्येश्वरी ईश्व
रत्वसंपादिका अतो न काचिदसंभावनाऽस्या इत्यर्थः। किंच विद्या
ऽविद्योभयरूपत्वादपि नेदसंगतिरित्याह। परमा उक्ता सा पुरुषार्थसा
धनी तत्त्वविद्या ब्रह्मज्ञानरूपा सैव सनातनी अनादिरनंता च। संसा
रबंधहेतुरविद्या च सैवेत्यर्थः। एवं च चिज्जडत्वयोभयात्मकत्वा
दुभयहेतुतोपपन्नेति भावः। ४४। विशेषजिज्ञासया पुनः पृच्छति। भगव
न्का सा भगवन्निति। का किंजातीया कयं केन प्रकारेण अस्याः कर्म
च किम्। ४५। नित्यैवेत्यादिना स्वभावरूपोत्पत्तिकारणप्र
मयं ब्रह्मविदां वरेत्यनेन ऋषिप्रोक्तसर्वप्रकरणस्य श्रुतिशिरो
गतार्थत्वं स्फुरितं। ४६। उत्तरयति। ऋषिरुवाच। नित्यैवेति। जग ८

न्मूर्तिरित्यनेन जगदादिमनुष्यशरीरान्ताबोधनितः। जगदाश्रयरूपा
श्रीविरित्यर्थः। केन जातिप्रश्नोत्तरं च स्वरूपप्रश्नोत्तरं च। तया सर्व
मिदं ततमिति नेन स्वभावोत्तरं। स्वसृष्टिस्वभावा सेत्यर्थः। ततो विस्ता
रितमित्यर्थः। व्याप्तमित्यर्थकत्वे चित्स्वभावत्वेत्यर्थः। स्त्रीष्टत्युपपन्न
त्वेन। नित्यैवेत्यनेनमुख्योत्पत्तेरभावात्कारणस्य तु तेरामभा
वेन गौण्योत्पत्तिकारणौत्पत्तीः इति दर्शितं। तेन उत्पत्तिकारणप्रश्नोत्तरं
तत्समुत्पत्तिः गौणी सा। मत्त इत्यपादानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। मत्त
इत्यर्थः। ४७। देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमिति। सर्वकर्मप्रश्नोत्तरं। अनेने
नैव प्रार्थनया आविर्भावस्य धनत्वात् कथमुत्पन्नेत्युत्तरमपि। ४८।
कथं देवप्रार्थनया तत्कार्यसिद्ध्यर्थमेवतार इति जिज्ञासायां सं
नियन्त्रितुं मोहकारणस्यैव च राज्ञः पृष्टत्वेनादौ मोहिकामाह ता

चंडीभाष्यं मोहगुणप्रधानायाः स्वंबक्तुमितिहासमाह । योगनिद्रामिति । कल्पांते ब्रह्मादिनां तेयो
गनिद्रां तामसीं शक्तिं भगवान् । कुर्यत्रिप्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिं । वेत्तिवि
द्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति । ऋकस्मृत्युक्तलक्षणः । तेन कृतानां प्रलयकाले कृ
त्वा स्वे संपालनव्यवहारशक्तिरोधान मेतराहं सेव यं मत्वा स्वपालनव्यवहार
तिरोधायिकां तामसीं शक्तिं मत्वा । घटे नैव तयात्मानमावृत्य वानित्यर्थः । प्र
भुरित्यनेन स्वेच्छया तदंगीकारः । ननु तस्या बलादस्याव रणमिति ध्वनितो । अत
एव योगनिद्रेत्युक्तं । इतरजननिद्रावत्तमोऽपारवश्याद्यानि जयति । मायावि
स्यः शरीरजा सेवाना रायणमुखे स्थिताकमलजोचनेति । तेन अनेः स्व स्व
यशानावरकत्वं दर्शितं । दृष्टी तदेति । मलोद्भूताविरयनेनानयोरशिताम
सत्वं स्त्वचितं इतरत्नस्पष्टं । प० । तत्र ब्रह्मोद्धेस्थ्याऽयसनामीति । प्रजापति
र्निर्गतो तिब्रह्मणोविशेषणं । प्रसुप्तंस्वरूपालनव्यवहारं । प० । तुष्टावेति ।
स एकाग्रः पनुष्टिन्नं हृदयं यस्य स तादृशः स्थितः सन्नित्यर्थः । हृदयस्थि ६

तं इत्यनुशायेरे । स्वा स्वाविस्तगोऽलोपः । विबोधनार्थाय पालनव्यवहारप्र
वृत्त्यर्थं ने ने त्युपलक्षणं । सर्वं जिस्थितत्वाचास्याः । लोके नेच मीरे
वभूयो निद्रा मिथ्या त्वं मत्वा नेत्र इत्युक्तं । प० । योगनिद्रा यामलशक्त्य
भेदं मत्वा विशेषयति । विश्वेश्वरीमिति । तत्त्वमेवं विविच्याह । जगद्धा
त्रीमित्यादि । धात्री जननी । अनेन जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वं ब्रह्मलिंगि
तं दर्शितं । अलुप्ता मिथ्यात्वं तानि विष्णुनिद्रा विशेषणानि तेजसः प्रभुरितिजे
न विशेषणं । तस्य तु स्वत्वे नास्य तत्र कोऽस्याधीनिता । विष्णुमोहकत्वमाह
तेरमोहकत्वमनाश्रयमित्यपि ध्वनितमिति । अपापात्तो र्थः । वस्तुतोऽपि
भगवतिरीक्ष्वरेऽपि शिरश्चालिवचन । विष्णुरूपां निद्रामित्यर्थः । भगवापि स
र्वेश्वरः सर्वेश । किमोन लोकेऽनुग्रहस्य रचकं मो हे तद्वदुः स्वानिद्रा भा

चंडीभाष्यं

इत्य भगवती स्तौति। इत्थं शर्वाद्यादिव्येवं सर्वात्मत्वं सर्वशक्त्यभिमानात्मपन्न-
मेदर्शितमेवेतिन्नक्ष्यिद्विरोधः ।५३। कथं पुष्टिरेवेत्यत आह । त्वं स्वाहेत्या-
दिति । स्वाहा देवदानमंत्रोऽग्निपत्नी त्वं । पितृदानमंत्रः पितृपत्नी । वषडिति
यत्रेमन्त्रशेषवषट्कारो यज्ञः अग्नदेवादानमंत्रश्च । स्वराः षोडश अकाराद्ये ता-
दात्मिका च । सुधा देवान्नं । अक्षरे उपचयापचयपरिणामरहिते । आत्म्नि
सत्तामात्ररूपत्वं त्रिधामात्रात्मिका ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपा । अर्द्धमात्रा व्यंज-
नरूपा । अविशेषकताधनालिंगितया अनुच्चार्यत्वं । तदालिंगितानुचार्य-
तिवोध्यं । त्रिधेत्यतो विशेषितं इत्यनेन प्रणवरूपता चोक्ता । मात्रात्र-
यमकारोकारमकारात्मकं तदूर्ध्वमर्द्धमात्रा । तत्रमात्रात्रयं जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्त्यभिमानिविश्वतैजसप्राज्ञाभिधेयं । अर्द्धमात्रा तु वेदांतवाक्या १०

यत्तत्त्वविद्युक्तानुरीया । योग्या । तदुक्तं । अकारादुप्रथमामात्राद्वितीयाव्यवरून
संज्ञिता । मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदमिति ।५४। सा त्वमेवे-
तिर्थ्यन्त्यधियोस्त्वं । सावित्री तत्सवितुरिति रूपा । तदधिष्ठात्री तद्वाच्या चेत्य-
र्थः । हे देवि त्वं परा उत्कृष्टा जननी सर्वजनकत्वात् । सर्वे वाग्जननी परा च ।५५।
त्वयैतेति । सर्वं जगत् त्वय्येव धार्यते सर्वधारणशक्तिमत्त्वमेव । अतो एतादेवा-
नि सर्वे परामर्शकानि । सृष्टि आत्मसात्करोषि । ते अवश्च पालिके न्दर्शिमं ।५६।
सृष्ट्यादिन्ये या रूपा पिरवेम वेत्याह । विसृष्टावितिः । संहाराम्यं तानि तान्ता
जलोच रूपिकानि । तत्र्येति जगद्रूपे इत्यर्थः जगन्मये इत्यन्नथ छंदः सर्वा-
उावनावः ।५७। महाविद्यानाटावेकम्पत्स्त्व शुणा महामायात्रिविद्यानं कृपा
न्ति स्वस्वाधित्व रूपानर्थाव भासेहतुम्हात्वविद्या । महामेधा भगवतः
सर्वज्ञत्वशक्तिः । महास्मृतिः स्वस्वनुकूला नीराकल्पगत सकलवस्तु-
विषेः ।

चंडी।साव्यंस्मृतिरूपा।देवज्ञानस्वरूपा च।महामोहेति।संसारस्य मूलकारणस्यागस्वरूपमो
हस्वरूपा।महादेवी सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकरूपा।महासुरी दैत्यरूपा दितिरूपा। ५८।
सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमयी सा चेयं प्रकृतिः सर्वस्य कारणमिति प्रधाना
त्वं त्वमेव।एतेन परमाणुवादिनां मूलकारणत्वनिरासः।कालरात्रिः
सर्वजंतुमरणोपलक्षितः कालो रात्रिः।महारात्रिः प्रलयोपलक्षि
ता ब्रह्मणो रात्रिः।मोहरात्रिः ममकारात्मिका गर्भपातिनी।महामायाख्या
तं स्तुतिकर्त्री।उक्तं चाहं ब्रह्मा करालकालो निरुद्धश्चालिदारुणा।मो
हरात्रिर्मोहनं जगत्स्तुतिकरी स्मृतेति।दारुणत्वं चास्याः प्रलयस्था
तिथिकानिवृत्तत्वेन मोहरात्रिनिशा च।अस्याः सत्त्वतमोवृत्तानि
शादिवसनाशिनीति हरिवंशोक्तेः।एकीत्वमिति।श्रीः संपत्।तद्रूपा।बी
जं च।ईश्वरी ऐश्वर्यशालिनी।कामराजबीजं च।ह्रीः भुवनेशी।बीजं चात्र सम
९३

प्यनुनासिकलोपश्छांदसः।बोधो निर्णयात्मकज्ञानं तज्जनकं स्वरूपं
यस्यास्तादृशी बुद्धिरंतःकरणं त्वमेवेत्यर्थः।लज्जेति।लज्जा अंतःकरण
वृत्तिविशेषः।पुष्टिः रूपचयः।तुष्टिः अधिगतार्थादन्यत्रालंबुद्धिः।शांति
र्विषयेभ्य इंद्रियोपरमः।क्षांतिः स्वस्यापराधकोपराधस्यापि सहनता।एवं
कारस्त्वमित्यन्वयः।तारं ओऽपः।इ०।घोरा एकहस्तस्थशिरसा भयंकरी।बाण
श्च भुशुंडी च परिघश्चायुधानि यस्याः सा।अनेनास्याः कास्याः प्रा
मुखात्वं सूचितं।तदुक्तं वैकृतिरहस्ये।योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली
तमोगुणा।मधुकैटभनाशार्थं यां तुष्टावांबुजासनः।दशवक्त्रा दश
भुजा दशपादांजनप्रभा।विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया।
स्फुरद्दशनदंष्ट्रा सा भीमरूपापि भूमिप।रूपसौभाग्यकांतीनां सा प्र
तिष्ठा महाश्रियः।खड्गबाणगदाशूलशंखचक्रभुशुंडिभृत् परिघं का

चंडीभाष्यं मुंडमालीयं निश्वोत्रद्रुधिरं दधौ। एवमसावेस्तवीमाया महाकालीदुरत्यया।
ऽआशाधिताव शीकुर्यात्मिमकाकर्त्तुश्वराच रमिति। ६७। सौम्याय चप्राप्यनं
दनादप्राकर्तिका। कामने त्वा नरांगीआसतुं श्रुइनिग घ्रत्रो परिघोलेनं
हृयद्योलगुउः। ६१। सौम्या सौम्यतराशेषु उपसौम्यतरादेवेषु अशेष
सौम्येभ्यः सकलसुंदरेभ्यः अतिसुंदरीत्यर्थः। परेति। ६ दमुपलंद्वरणंप
श्यंतीमध्यमवैखरीणां। परावीजरूपाचापराणामुल्लष्टानां परमा प्र
धानं त्वमेव। यत्तस्त्वं परमेश्वरी। ६२। सत् प्रत्नवर्गः। असउकउवर्गः। तस्य
स्य सर्वस्य या शक्तिः। सा यदा त्वं तदा त्वं कथं स्तूयसेत्यर्थः। पदपदार्थस्तो
त्रे स्तुत्य तच्छक्तिः स्तुतीनांत्वं तोन्यत्वाभावात् मे पनिवंधनास्तुतिः क
र्तुंस्यादिति भावः। ६३। स्तुत्यत्वाभावमेवाह पुनः। यया ब्रह्मविष्णुरुद्रात्म १२

नाजगत्स्रष्टा हि स्थितिरूपकर्त्तोपि निद्रावशं नीतः प्रापिताहत्यर्थः। पातिपाल
कः अत्ति स्वस्मिन्नलयं प्रापयति। तमोगुणमायायाः प्रधानमायया संवंधादेवं भ
गवतः सर्वोपरस्थ हरेरपि स्वस्वरूपावस्थानमिति भावः। ६४। अ ई अहमीशा शरी
रग्रहणं कारिताः। केवलमायिकत्वात् हरिरागमिति भावः। ६५। सा त्वं नैतेरित्वं
स्य भावात्वं इत्थं एवंविधे रूपादेरुदारैः स्वैः प्रभावैः मोहितौ अमी संस्तुता
एतौ मोहयेत्यर्थः। मोहश्च भगवतो प्रतिवरदानरूपः। ६६। प्रवोधं जगत्स्वामी नीय
तां घनस्त्वं हंतुं बोधप्रवृत्तिः प्रवृत्तिस्वभावत्वाद्वेति भावः। प्रबोधनं स्य
त्वेन विवक्षितोपीति न्यायेन हननेऽप्रवृत्तिः। विष्णुरपि यद्यपि पालनप्रधा
नस्तथापि श्वरोपालनस्य दुष्टहननं विनाऽसंभवात् त्यालनानुकूलं हननेपयु
दाचिद्दंष्ट्रत्वमपि तस्यनानुपपन्नं। एवंच भगवन्नारायणोपि मधुकैटभवधे
माणंयेकर्त्ताध्यमने आचार्यमानेकारीवाग्नेरिव नैसामर्थ्याचि

चं॰टी॰ भाष्यं रणेन भगवतस्तद्विषयविषयकप्रवृत्तिसंपादकत्वेन प्रेरकत्वात्तद्वृत्त्वं
देव्याः प्रापितिबोध्यम्। ६७। ऋषिरुवाच। एवं स्तुतेति। तामसी प्रावरकत्वेन
तमःप्रधानाइयंशक्तिः। मधुकैटभौ एतौ निद्रां तां चेत्यर्थः। ६८। नेत्रास्येति।
विष्णोर्गरित्यादि। उत्तस्थौ। एवं गत्वेपि नेत्रत्वत छांदसत्वात्। पंचव
र्षादिश्च राक्षौ जन्मप्रादुर्भावोप स्पतस्य ब्रह्मणो दर्शनेन च हर्षविस्म
तस्याविस्मयः। ६९। उत्तस्थौ चेति। तथ्यानुक्ते स्यक्त इत्यर्थः। अदि
पायनात् शेषशयनात्। ततो ददृशे प्रथमं तावपि तौ ददृशाते इति। के
र्थ्यतिहारे आत्मनेपदं ७०। पाद्यपादेन वाहुरत्वे छांदसत्वात्। वी
र्यमुत्साहः। पराक्रमः शक्त्यतिशयः। अतुंग्रस्तितुं पनेन प्रवृद्धस्य रज
सोऽति नायकत्वं सूचितम् ७१। ७२। तावपीति। वरः इत्यर्थः। व्रियतां ग
ह्यतां ७३। भगवानुवाच। भवेतामिति। अत्र यदि प्रीत तदेति पूरणीयम्। २३

यदि तुष्टौ तदा द्वि वध्यौ भवेतामित्यन्वयः। वृतमिति नपुंसके भावे क्तः। मम
ति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। ७४। ऋषिरुवाच। वंचिताभ्यामिति। तदा
तस्मिन्समये इति। एवं वरप्रार्थनया वंचिताभ्यां भगवतो विलोमो वृथा
त सर्वं जगत् आपोमयं विलोक्य ताभ्यां भगवान् गदित इत्यर्थः। आपो
मय इत्यत्र आपृथाव समानादप्रश्नलतिकासुत्रेणाप्शब्दान्मयट्।
आपोमयमिदं सर्वमापो ब्रह्म शरीरिणामिति श्रुतेः ७५। किं गदितं तत्रा
ह। आवामिति। यत्र उर्वी पृथ्वी न सलिलेन परिप्लुता तत्रावां जहि इत्यर्थः। ७६।
ऋषिरुवाच। तथेति। पूर्वं कर्तृमानं ... ऋषिरुवाचेत्युक्त्वा इति।
अत्र द्रष्टव्य पदप हृसे रात्रिप्रायेणा वस्तुतः स्तनाशासीत्वे व्ययस्तु रप्रयोक्तृकस
मंत्र दाशातसेख्याप्रूरणीयत्याउक्तिः। यथा चेतराभाकात्यायनीसंमतिपू
र्वकं संवीते उपपादयिष्यामः। तत्र नयत्रोर्वीत्येवं संपादयन्। तयोः शि

चंडी टी०

रसौ जघने तु यस्या ऊर्ध्वभागे अधोभागे कृत्वा चक्रेण छिन्नवान्। एतेन भगव
द्दुःस्थप्रद्यमाधिकत्वेनापांच नीतिकेन मेजघने मारणोपि सलिलं कृत्वा ता
वधिशिष्टयोर्यां प्रार्थितस्य वधस्यांधृतिरितिपरास्तौ उपसंहरति। एवमेषेति
समुत्पन्ना प्रादुर्भूता। =अस्या देव्या इति व्यधिकरणे षष्ठी।। =प्रस्याताम्नस्या
न्द्रेत्र भूतामा। श्रृणु मम हालक्ष्मी सास्या इत्यर्थः। =पुन एव च पुनः शब्द संगतिः। देय
प्रभावं पुनः प्रादुर्भावं भयस्य इत्युक्ति सुनाम स्वाश्रया भेदा सर्वे लीकम नावोपि
तस्याः वधं नयितुं। महाप्रधानिकरहस्योक्तः पाघचतुर्भुजा प्रादुर्भावाय
त्यायामध्यमचरितवध्यमाल्लाहादशभुजा प्रादुर्भावस्य पुनस्तस्य मादाय
प्रदुक्तिः। न्द्रुतं कलिं जन्मीनतंत्रे। योगनिद्रा हरेरुक्ता सासादेवी दुरत्यया। म
हाकाल्यास्तानुं विद्धि वां मांदेवी सनातनी। मधुकैटभनाशार्थं यो ईतौ च
तेयामम दाजघ्नावेचरतानेन देवदेवेन विष्णुना। एषा सा वै सवीमा २४

।वधया ग

महाकाली दुरत्यया। स्तुत्वा यथा कृता कुर्या दिशः स्तोतुं ब्रह्मा चराचरमिति स्तुतावि
श्वेश्वर्यादि स्तुतरूपया। तदुक्तं। विश्वेश्वरी दिव्यस्तवं सेहेन ह्रूणवान्। त
न्त्रयोगनिद्रा यामदेव्याः पुरंदरा। =अस्या देव्याः समुत्पत्तिः विश्वेश्वरीं स्तोत्रं भि
त्यपिहिताय सर्वेषां नानाधार्यते ब्रह्मवादि जितिति। विश्वेश्वर्यादि स्तुत के४
मितिव्यवहारे। प्रलयेकाले रात्रिमहारात्रिरिति। तत्र रात्रिपदान्वासादिवो ध्वं
विश्वेश्वरीपदेनोपक्रमाद्विश्वेश्वरी स्तुतमपि ॥७८॥ ॥इति शाब्दः समासो
सावर्णिकः प्रबोधो यत्र चाष्टमं मन्वन्तरे तद् वर्णनमित्यर्थः ॥ ॥इतिशि
वनंदस्तुत समीरा कलिनागोपि तद्दृष्टव्य समहाशाली व्याख्याने प्रथमोध्यायः
न्त्रयः कृष्णस्वित्युक्तं तत्र चेतिहास समाद। स्तुषि रूपाच्च देवासुरेति। =असुराणा
मधिपे महिषे चरमाणे पुनर्देवानामधिपे पुरंदरे सति। देवासुरमभवत्पुरा
राम्यत्र तोदनं युद्धं नवदशानमासवा इत्यर्थः। देवासुरमित्यत्राशेषणादित्वं।

चंडी॰ मा॰ध्य॰ दग्धारं तासुरस्य तपस्यया प्रसन्नस्य शिवस्य शोभं तस्तो महिषः स च यु
पसां देवी निर्मिते मम सायुज्यं लब्धेति शिवं र प्रार्थितवानिति कालिका पुराणे
स्पष्टं ॥२॥ तच्चेति ॥ इंद्रः सुरराट् ॥३॥ तत्र इति ॥ पश्यतो निर्भत्सना प्रज्ञा पतिरिति
तस्य विशेषणं ॥ अनलोऽग्निः प्रभोसाद्गुत्वेन सिद्ध सं च द्वत्यादादौ देवानां तत्र
गमनं तानतः पाठनस्तेरस्योः शिवविष्ण्वो रधिकारान्तत्संगमनं तयोः स
मीपे गमनं ॥३॥ सयोक्त्रमिति ॥ देवानामभिनवस्य विस्तरः प्रपंचोय
स्मेति चेष्टितं विशेषणं ॥४॥ स्त्रयैर्द्दिति ॥ सस्यमुनिस्यचारएत चदोरितिमु ले
स्व पः ॥ स्वं समस्तिनिहितं स्वकारपाठस्तु रूपनगीति ॥ धृतवेनवो ध्यः ॥ स्वर्गादिति ॥ नि
रात्क्तताः निः सारिताः ॥६॥ एतद्रिति ॥ वइतिवितर्क वचनंगौरवारः ॥ चमनं शक्रुधयोः
रतंभयपन्तः आगताः स्ने तेचामः ॥७॥ इत्थमिति ॥ भुवोः कुटिः कौटिल्यं तेन
कुटिले मुखे आननेयमेरतो ॥ न्ह शब्दस्य प्रयोदरादित्वात् इस्वः ॥ कुटि २५

रिपुमृत्यं योता सृदिक्पालादिति ॥ उग्रप्रभल एः कोपे रजअधिक्येन शिव
स्य तमोगुणप्राधान्येन कोपे पित्तमोगुणाधिक्येन विष्णुको वस्य प्राव
कमहत्त्वेन सत्वाधिक्यवचनपात्रिगुणाएव इतिध्वन्यते ॥ अतएव चतुर्वेद
तिकारहस्ये ॥ सर्वदेवशरीरेभ्यो याविर्भूता मितप्रभा ॥ त्रिगुणा सामहा
लक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्दिनी ॥ तत्रापि रजःसत्वयोराधिक्यं देवानां रजःसत्त्वम
यत्त्वादिति ॥८॥ ततइति ॥ द्वितीयं ततइति प्रसिद्धादित्यर्थकं वदनादित्यस्य
विशेषणं ॥९॥ अन्येषांचेति ॥ कुपितानामिति शेषः ॥ यत्तेजः निर्गतं तत् ब्रह्मादी
नां तेजस्युऐक्यं तत् एकत्वं समगच्छत ताक्यं दस्तेत्तदु ॥१०॥ अतीवेति ॥ ततस्तस्य
कालेइति दिन्त्रोड्तिवाशेष ॥११॥ अतुलमिति ॥ तत्र ॥ नत ॥ तत्रपुरगणं नरूप्र
कारयाय नाम्लेत ॥ तत्तेजः एकस्थं सन्नारी अभवत् ॥ त्विषादीस्या ॥१२॥ तेजो विभा

चंडी भाष्यं

।गेनाग्निर्विनागमाद ॥ यदिति ॥ रं नोः श्वेता गतया न त्रेजसा जातं तुरवं श्वेतमि
त्यर्थः ॥ विस्मो नि...वर्णतया बाहवो छन्दसा नीलाः ॥ १४ ॥ सोमपेन नि ॥ सोम
संबंधिनाद्रूत्यर्थः । छांदसत्वादिदमर्थप्रत्ययः ... एव चेरस्तनी । ... ए
मध्यं स्कंदं घोररूपं अश्वनि या गैवं वङ्गावविधेरनित्यत्वात्तत्त्दोषेः । पि
त्रेयदेवाद घोररूप या रूपेणेत्यर्थः । न्वयः । ई तुवः पृथिव्यानि तेनः फे
रिपश्चाद्रुतः । १५ । श्रेत्रण इति । प्रेरा एव पादो रक्लो । रहृतं वेच्छतिकार
दस्यो । त्वे रामनानाली जं नूतसुश्वेतस्तानमंडरत ॥ रक्तमध्यारक्तपादम
जं घोररूपं मदा । सुचित्र जघनाचित्रमस्यां वरवि रुषणा । चित्रा
तुले पन्नाको तिरूपसो भाग्यशालिनीति । एवं च रूपे एकापि त्रिगुणत्वेन
चितां । स्वस्याश्चित्रत्वात् । चित्रमाल्यादिधारणं वस्तूनामित्यर्थः । गज

२६

सेनेति पोषः । एवमन्यत्रापि । पार्वत्या इति । प्रजापत्येनेति । पत्न्यादितेजसा
तो न च्छेदलाए तेजसा पदा वित्यन्नेन न विरोधः । पावकोऽग्निस्तत्तेजसा ने
त्रेजयम । १६ । गुहो चेति । संध्यायोस्तेजः नुवाव भूतामित्यन्वयः । के
रणस्येव वक्त्रेत्व विवक्षा । पुंनपुंसकयोः कृत्तिः श्रवणः श्रवणं श्रुताः वि
ति हेममाला । अन्ये चेष्टां देवानां संबंधि तेजसा । शिवा चंडी सेनेवः ए
की भावः कार्यं चेत्यर्थः । एव मग्निभूः । १७ । गत इति । हे जो रा सि समु...
मिति स्यापेरदृश्ये पिगम कल्याणसमासः । मुदं इत्यर्थः । अत्रादिषु विद्यमानस्य
वेजसेव नगवती श्राविर्भूतेति तात्पर्यं । एवमग्रेऽप्यधदानमपि बोध्यं । १८ ।
स्रक्कमिति । मिनिक्रम्य प्रात्तव्येत्यर्थः । समुत्पाद्य जननापि त्वेत्यर्थः
पदे एपतस्य रूपं । एवमग्रेपि । प्रत्ययच चेति चाकुदा । १९ । शंखं चे

तिविकरुणत्वंश्रेयसस्तत्वमज्ञेषुशक्तेःयायोन्याप्रयाणद्यो।ऊँतात्यर्थः।संसर्गे
चेतिचकारोवक्ष्यमाणधर्मसमुच्चयार्थः।२०।भञ्जनिति।देव्यमेदाद
क्स्येवदातुःश्रुचिन्पुनरुपादानेपिनदोषः।२१।कालेति।उत्पाद्येतिशे
षः।प्रजानांपतिर्ब्रह्मास्तस्मल्लोकमंडलंतुचदद्यविस्यन्वयः।अन्या
मालोकमंडलमितिवामनपुराणम्।२२।लसत्सोवि।कालरुद्रःत्रिमाति
नादेवता।तस्याइतिसंबंधत्वेनविवक्षाद्भवापष्ठी।२३।क्षीरोदस्येति।
क्षीरोदमंथनोत्पन्नरत्नदानांतेक्षीरोदकर्त्री।२४।विश्वकर्मणापरशुःप्रस्तावे
वचदात्वत्वो।चकारात्पाद्यादिकवचदानोत्तंविश्वकर्मणा।दत्तंत्वमित्यन्व
टी० यःतिष्ठेत्यन्ते।अर्द्धचंद्रशब्देनतदकारोलक्षणलक्षणाविशेषः।
॥२५॥२६॥प्रेम्णानेस्यारन्येपंकजदानांतंजलधिकृतो।तच्चपंकजं २१

टी०

सोदंशनंद्यवरं।अम्लानश्चशुभ्रालिपं कज्जानिनमस्यात्तां।रत्नारसिंहस्येदोनेरेमवानुकर्ता।सदादिति।ददानेइत्यस्यपूर्वेतिकृपे।धनदस्सास्त्व
पूरसेंपदं।२७।२८।ददाविति।सुरस्यासप्तश्रृंखंशृंगेषुमोर्दरिखितीध्वनौ
सशेषः।नागहृतंपंचारंनस्येददवित्यन्वयः।उपरस्तात्याद्विनि।अपनेनाष्टा
दशभुजामहस्तोभुजाचेत्येतिस्पष्टिनं।तदुक्तंवैकृतिकारहस्ये।अष्टाद
शभुजापूज्यासासहस्रभुजासती।अष्टादशभुजानाथस्वरूपेणविशिष्टेन
के।२९।सामन्यतः।अन्वेरपिदेवैरायुधैर्दिव्यकेश्चेतिभावः।अस्या
युधान्याचव।स्यंगेदक्षिणाधःक्रमात्।अक्षमाला१चकमलं२वाणः३
सिः४कुलिशं५गदा६।चक्रं७त्रिशूलं८परशुः९शंखो१०घंटा११
पाशकः१२शक्तिः१३दंडः१४चर्म१५चापं१६पानपात्रं१७कमंडलुः१८

देवीभाष्यं

=प्रलंछ्य तनानुजामे निरायुधैः कमलासनां । सर्वदेवमयीमीशां मन्त्राद्य स्मानि
मां नृप । पृनीयन सर्वलोकानां सदेयानां प्रभुन्त्रवेदिति । एवं स्य रूपायुधै रस्या
श्रोतांस्त्वं वै देवयी त्वं शैवी त्वं च सर्वमूल मूलशक्केरयं प्राद ताविस्तारसमान
इति स्तुतिः स्थितां । मध्यम-कक्षादीनां इन्द्रादीनां च शरीरान्निःसृतं तेजो देवी वि
ग्रहरूपेणाभिव्यक्तमासीदित्य । =पायुधानि च देवैः स्वस्व शूलादिभ्यो नि
र्गमय्य दत्तानीत्येव मुक्तं । तथापि देवीशरीरस्यांशा एव ता रौद्रपालनीये क
र्मस्थले पालनशक्तेस्त्वेन सर्वेष्वायुधेषु निवेशिता स्ता एवमेवं बलवर्धेन सर्वलोकरक्ष
एव सु पुनरेकीकृत्य देवीस्वरूपं प्राप्ताः । एवं सर्वायुधानि निक्षेपशांच पश्यात् प्रपीति
बोध्यं । =पं इति स्यात् कुमुदिनी दिव्यादित्तीय चरित्रमलव चनस्त मुत्तया त
उत्स्मान्तंत्रे पिशक्कें सलिल स्मावचनानि । मन्त्रालं स्मीरहं शान्तु पुनः स्वायं

नुवां नरेन्द्रिताय सर्वदेवानां ज्ञाता मदिव नर्द्दिनी । मदीयाश्रिता क्लेशा ये ता दे
व शारीरणाः स्ट्रं नयाते त्रयोऽद्भुतेः रूपैयर मशोभनं । =पायुधानि च देवानां या
नियानि स्वरेश्वर । मत्स्यकूर्मस्य स्वादा कारणायुधानि समानयन्तितिले । ३० ।
संमानितेति । साहृदा समितिनां दक्षिया विशेषेणं । साहृदा सोस्य येहारस्ते ।
नम इति सर्वलोकोपलक्षणं । ३१ । =प्रसाय तहि । माऽमान देयादिका-नन्द चो
नन्न संनाम्ने । तिनत्परस्य नय तेल्पर्यः । =पश्यन नसोत्या । ३२ । पश्चा किंचि
न्न ग्रिय राः पर्वताः । उत्तम सर्वोत्कृष्टस्य चरित्रायद्दा शब्द न तिनतय वेति । ३३ । तु
कुर्युरिति । मस्यानम्ना । =प्रपश्लश्च्याप्रमाया नात्मा भारोरीरं न मनोन्नतं ये योति
र्मन्तुध्वं -आकुलं ज्ञानमिति शेषाः । =पमराररम्यस्य सांत्वु धाऽ इत्यय यः । ३४ । स्त्रन्न
दितिश्रुद्रायसन्नद्धानि स्वजनानिधूत सन्नाह । नि=प्रखिलं सैन्यानि मयां
सा कुरुध्वानि सत्नानि -आयुधानि मेः । ते=प्रमरारमः । =पाः इति कोधावि

मं॰टी॰ना॰चं॰ कारे। अनेन च महिषासुरस्य हनने मम सत्यमुक्तं। इत्याभिप्रेरणात् कस्यचित् स्त्रैनिकस्य प्रश्न मम भैरवोऽभूत्। स्वयमेव क्रोधः जमेरे न प्रश्न मम मे ये युद्धार्थं धावनाद्य। रूपेणापि तमोऽमम सत्वाद्य। एवमेव रजः सत्वाधिकं देव्या स्वानुहत्वा। ३४। सेनाप्यधावतेति स्वरितेत्यर्थः। ३६। देवी विनयेति साधन। पादेनाध्नु नवो ज्यो ज्याश्वनिःस्वनेन धनुषः झंकारः। ज्याघातःहुंकारः। ३७। दिशाइति। सूंगानामर्थः। ३८। यास्याहेरिति। शस्त्रांकेवलं मंत्रास्त्रोघुकं तेदस्त्रो। ३९। मुमुधे इति। अन्येः प्रधानदैत्यैः सहितः ग्रामरारव्यः श्वो। रथानाग इ दो पदातिरूपचतुरंगसेनायुक्तो मुमुधे इत्यर्थः। ४०। प्रमुध्यतेति। प्रमुता नामिति नियुतैरिति च तत्कृतबहुत्वविवक्षया बहुवचनं। एवमग्रेपि रंकं दशशतं नैव सहस्रामयुतं दशालक्षं च नियुतं च कोटिरर्बुदं तथा वृन्दं खर्वं निखर्वं च शंखपद्मौ च सागरः। इत्यमंमध्यं परार्धं चेति दशगुणा

२९

पयाकमनमिति। मलाउरे। ४१। प्रयुतानामिति। गजवाजीत्यत्र विडालसेनापि। ४२
रतइति। प्रधानेषां प्रधानेन रोपिनयुतानां पंचाशद्भिर्युतः परिवारितो विडालनामा सैन्यः कोटि मुमुधे इत्यन्वयः। केनान्वये यः। दुर्धरादमुख्ये च विडालसाह युतो धीयतेति वा मन्युपुरा [illegible] पि। विडाल तैनायशोव्धाय क्ष त्रोन केवलं योगिनः। मल्लरोचना मैत्र देशे नाम ग्रहणं। अतएव विडालस्याप्तिनेतिविनयमा लेखे गत्र हे। ४३। मुमुधे इति। स्येहं। ४४। मुमुधुरिति। मस्य पूर्वेणान्वयः। एतदुदाहे तु खर्वं एवं नित्यस्वाल्प र सैन्य पदो दुरार्धनुकेरान्वयि। ४५। इमानां चेति। रथदंतिदयानां प्रत्येकं कोटिकोटिः सहस्रसंख्याम उरोमहिष स्ताञ्चा न दित्यस्यैः उक्तरान्वयि। तिं दिनिति दंत्यो। ४६। परिमुधुरिति। केचिदित्याइति शेषः। इपपरस्तु चरान्वयि। ४७। दिव्यामिति। इपपरस्तु केश्रसिद्धदेत्याद्इत्यर्थः। श्रो

नं १

चंचेडी भाष्यं पान्यामित्यात्मनेपदं छांदसत्वात् ॥४८॥ कीलयैयेति ॥ आयासरहितान ना ॥४९॥
मुनोचेति ॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि ॥ रक्तमेघपिता: सुरा: ये सत्रा: ये स्येति ॥५०॥ यच्छ
रेति ॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि ॥ यथा नृपोयत् ॥५१॥ नएवेति ॥ तावेतएवेत्यर्थ: ॥ एकं कृति
श्चासो देवैकगण: सं म्रहइत्यर्थ: ॥ शत सहशा: ॥ उच्चशा: ॥ … ॥५२॥ कोशयेप
इति ॥ देवीमसावेनाप्यायिता: ॥ पूर्नकान् ॥ अथ वाद्यंतो अवादितवंतु इत्यर्थ
गण: केचिदिति शेष: ॥५३॥ नंदंगाखेति ॥ युद्धमेव मन इच्छा वाधीरागांइ र्वत्वाद्यू श
त्वोनोत्राहिति निर्वैवपूरित्यर्थ: ॥५४॥ स्वकृति ॥ स्वकृतं ॥५५॥ परस्तुरानिति ॥ एकयेप
दिति ॥ तुरगश्चौरादिकौ ॥ … ॥ अपरह्युत्तरान्वयि ॥५६॥ विपाघिल इति ॥ परस्प
रस्याविधायिता ॥ पाति ॥ निपेतुरित्यर्थ: ॥ न्वय: ॥ निरंतरा: शरोघ … वि
च्छिन्नशरसमूहेन खगा: ॥ … निरंतरा: खगा: ॥ व्याप्ता: ॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि ॥५७॥
२ ॥ पामर्दिता: ॥ वेमुरिति छांदसं ॥५८॥ केचिदिति ॥ स्कंधेन वर्त्तसिभिन्ना: दूमोनि २

सेनेति ॥ सेनामनु पश्चात् कुर्वंति सेनानुगा: ॥ शरौघव्याहत्वात् सेना: शत्रुक्य
स्तान्हृदयाश्च ॥ अपरे छिन्नग्रीवा: प्राणान्मुमुचुरित्यर्थ: ॥६०॥ शिरांसीति ॥ छि
न्नानीति शेष: ॥ हणत्क इति ॥ आशिर: पादपर्यंतं पाटितोइत्यर्थ: ॥ उत्तरा
र्द्धमुत्तरान्वयि ॥६१॥ कबंधा इति ॥ मनुष्याणां खड्गस्तेनेषु … सुनादा वे
शात्कबंधस्याद्देके … क्रियान्वित इति … ॥ कबंधोऽस्त्री क्रियायु
क्तमपमूर्धकलेवरं ॥ परे च कबंधाश्च मुमुधु: ॥ युद्धं चक्रु: ॥ … ॥ ६२
कबंधा इति ॥ अन्यत्र चाप्ययुयुधुरिति शेष: ॥ छिन्नशिरसइति स्वरूपव
यनं छिन्नानि शिरांसि येषामिति वा ॥ … उन्नत गोधारा: खड्गा: भास्व
त इति छांदस: ॥६३॥ पातितेति ॥ रथमागत्य … रे रथ्यैरित्यर्थ: ॥ … मन
पि ॥६४॥ शोणितौघेति ॥ परस्तुरसेन्यस्य मध्ये धारगाश्च … रथ
जिन … ॥ तेषां शोणितस्य घ: प्रवाह … त्वादश्वेन घ: प्र

:३८।भाष्यं मुस्तुवु।स्प्रधः देव्यास्सदमुद्यक्तले।छांदसत्वात्समासः।छंदसत्याचसमासः।६४
हुहोमिति।नमति ह्रियमर्थकः।६६।सचेति।हुत्ये निन्चे इति शेषः।ताचोक्तरूप
ते।स्मरारी।गांशशरे श्रोऽस्मन्नु विचिन्वमी।वगयेषमं जीवा।स्तोत्रउ६।।ति पा
रुऽाग नष्टांदसः।६७।देव्याइति।चोध्यर्थः।नुतुपुतुहाः।६८॥ ॥इतिश्रि
यनद्रमुक्तसमीजनेजनागोऽज्ञिनद्रकृतेरवरपशारो।व्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः॥ ।
स्वविकयाचा।निहन्यमानमिति।निरवमित्यर्थः।वर्तमानसामीप्ये वर्तमानव६।१।य
अर्थ प्रादव्यामा ये रातस्येति।अजेतुमाः।प्रनायासेनाऽस्क रःसम्भवः।।धोऽज्ञिनो
यस्यास्यस्ये चऊ यानेत्यन्वयः।।३।चिछदेति।अग्नौ चाऐः विध्याधताउ
त्यामासा।लप।सिंहमिति।सव्ये यामे भामे शरारेरस्य।रस्यादपमस्यं नु दक्षि
णेइति।६।तस्या इति।नफालविशी।स्त्रीतस्यानुऊभित्यन्वयः।७।चिरेत्पेति

२२

तवस्तवं।स्पंचराऽस्थि विंबमिवऽस्युचरान्वयि।तेजोभीरवेत्यन्वयःकुलोपह
तिदीर्घः।८।छन्नेति।नवस्प्रेवंसमुदरंस्सुरुमापतत्स्याग छतऽर्हा चेत्य
र्थः।सचयागयोनीनइतिमोचर।९।ऽसोइति।चामरनामा।१७।देव्याः प्रतिष
व्यामुनेन्युद नंभीक्षुं।ईकाराणतिरूत्रां।प्रण एवनिष्प्र नांकुं काशेति हस्त
।१३।मयतराइति।समुत्स्येत्यस्माच्छत्य।गजकेचालरक्षितादस्येकेपद।३।
श्रेः स्पतितरांसुमुख।१३।मुख्यमोनाविति।नागरगजेन।मुमुधातोरुन
त्यन्तप्रत्पत्यान्वाय छांदसः।मेरद्वौः प्रतिकेचे।१४।तत इति।मुक्ता नं
तरेव गानोवमुत्पत्यागत्वा पुनस्तारो।निपत्यावरीभैत्यर्थः।१५।उद्गच्छ
ति।हरि मुद्रदंतगजिदं तानिनिता सुधैः मुष्टिभिस्ताडितं वेमेदेक्षोत्पन्नः।महा
देवो देवैश्च केरित्यर्थः।१६।देवातिउद्धतनामा।।निंदीति मेदेर्यः।१७।८।

चं॰टी॰ ग्रा॰ बिजारद स्येति। धमकदयं समगदं।१९। एवमिति। फणानुनिश्चासमसं नचार।२०।
कोश्चिदिति। खुरः खुरागादिः।२१। येगेन। येगमुरक्तो मगेन विगेगते येनमूर
लोकारामगतिः।२२। निपातयेति। ममयागणः।२३। स्रोपेति। उद्यानं येमनेति
हानं।२४। वेगेति। वेगमुक्तेन जनणं नेऽलोकारामेति। तेन विच्छुप्रकाकुहिता
। वाशीर्यतेति कर्मध नौर रूपे। सर्वतः। सावधि न क्रिय रत्न लिः। ह्याव सानाम
वरुणेति शेषः।२५। अत्ततेति। कंपिलेपर्याः। खंडस्य खंडं यस्यां क्रियायां। श्या
सामिरेन दपाकाशं प्रस्थस्ताः। छिदाः। स्वचक्रः पुनराकाशात् पृथुरित्यर्थः। २६।
इतीति। क्रोधाग्निरसंपृक्तं।२७। शेति। स्वाल्पस्योपरि पाथोंशेहत्वा तवबंधस्य
न्यमः।२८। ततइति। तहि धरुपत्यागानेन रंतस्यारिः। नतस्य अ८१
तदेव्येति शेषः।२९। ततइति। तं पृथ्वर्णं देवीः पार्श्वे वस्वडं चमेलि समाहार
इंडः। तहरादिवं सायं क्रोधश्च क्रोदेत्यन्वयः।३०। करेणेति। करेणसंडो ने २२

ण। नहासिंइं देवीवाउनं। कवंत इत्यस्य स्विं इमित्यादि। निरसंतोतेति छांदसं। स्वचग
कः किंइं चक्रेण नि। असिद्ध्येय शस्त्रात्। अमनुरधिना शाको समुत्थातः। संचितः।३१।
ततइति। तथैव प्राग्वदेव।३२। ततइति। महिषस्य शिवायनारत्वेन अप्रमाने
मार्गे छेदापच मघपानं। पानेमेधां। कर्म णिल्युड्यपानादक एवं तेचना। पुनः पुनर्ज
नासत्यन्वयः।३३। ननइति। चंडेशारीरं वीर्यमनुभावः। लुब्ध्यां मदोगर्वः।३४। मा चे
ति। मदनोद्धृतः। अोतिशय्येन गंगो मुखे रागो यस्याः सा। उच्चैरेउच्चैः। मा कुलाहर
श्री रमितिवचने क्रियाविशेषणं। मधुस्वच्छनावोऽयं।३५। देव्युवाच। गर्जगर्जेति। संभ्र
मेगादिह कालिर्मदिनं च। पिबामीति। सर्वपयपावित्र्युक्तिः। राज्यं प्रतिकमेन इति न दोषः। ३६।
स्वविक्रेयाच। एवमिति। समुत्पत्य कंदितं चेत्यात सा आस्तृता। अथ एनं पादे
नाक्रम्य हंतव्या कंठेऽत्र जोनाताडया पीडयेत्यन्वयः।३७। ततइति। तथापादाक्रांततः
इकंठ्योपि सः। ततः महिषस्य रूपात् निजमुखात् इति निष्क्रांतः। निःस्टता इत्यर्थः।
स एव दच्छावीर्येण स्पलि अन्निशेषेन संयतः परिवद्धः निष्क्रामितुं नाशकदित्य

चंडी भाष्यं ॥ १३८ ॥ अ देति । एवं च शिरस्थे देवोऽयं न ह्यनन्तं स्वरूपमित्यनिमित्तविशेषः । कल्पांतर
मप्यतीयोध्यैवाऽऽह । ततइति । नारायणो चिंतो । इहेति सैन्यविशेषणं । ...
धुरिति । सुराइ ॥ द्विविधे भक्तादिमि स्वरूपं ... सत्तु दुर्व्युरिति पी
स्था ॥ इतिनागोत्रि वस्तुरहो स्वरूपशालीव्याख्यानोत्तचतीस्याऽऽस्यायेः ॥ गदुः ॥
तुष्टुवुः सुराइस्तु त्वं तां स्तुतिमाह । कथिरूया चाशक्यादय इति । नाम्मित्तु नृदे
वासु देवव्यानि दरो स्तोत्रीयन्त्वयेः । शिरोधदम्भीवा । अंवरः स्थेयः । पुरुष्कोशनां
यः । पुदेव्येति । द्योतमशरस्यस्य स्वराज्याइदं जगत्स्फ्पालनं व्याप्तं गतं स्तं चानिः
शेषदेवगणाधारामीनां समहूइ नामपरद्धमेरस्तुतिसंभूतएव वेडोंशप्रत्ययएव नः
क्रिर्विग्रहोयस्यास्तोमेवपर्यैः । समहूइति नाथेकः । नमस्कमेरप्यचयाधारतिवि
स्वर्गस्पसः । रामस्याइति । यस्या प्रभुत्वं प्रवाद्यंतो उः । वलं च शारीरं वलं प
नेनः स्वरूपस्यास्योपि मल्लावन्हूपादिदरः सर्वशक्ति रचिनामलं पर्याप्ताः । रोप्यु २३

नेन्यो नयस्यव्यपेः । इदं देवायासमाहारोयाः । आमारिति । पापात्मनां नयनेऽस्थलं ह सीः
स्तुलृधियां । निर्मलोतः करणानां हृदयेवुद्धिः । स्वर्गापवर्गसाधनं ज्ञानं स्मरणं
हृदयेषु श्रद्धाः पात्मिकवसुद्धिः । कुलजनसनयस्य सृष्टजन्मनो हृदयेषु
लज्जाकरणीयाप्रेय । निवलच्छ्ठाणं स्त्वः करणायुचिविशेषः । नताः स्मेति प्रा
र्थयते । एवाद्यापापात्मस्तुतिर्वस्तुतस्त्वनियोच्यास्तोस्पेव रयाइ । किमिति
स्पस्तु रादेस्यप्र देवाः शिवादयः । ग्गणः प्रमनसा स्तवनमिति युः पचिरेयं स्तुयो
स्त्वरवादनि रूपणीयं । नयरूपं किं केनप्रकारेण च ध्यानं चपरे देव
नाथाकारि तदरी दूस्त्वर्ये । इतिस्त्रस्तु चरुगंचपरं युद्धेषु यानि चरितानि ता
न्याप्यति । रस्तु ...स्थानि अतः किं वर्णयामेत्यन्वयः । सर्वस्याद्येरस्याइति । पा
परस्य स्तोत्रं त्वमेवेत्याह । हेतुरिति । त्वेस मस्ताऽऽत्मरो हेतुर्नूपिकारणं । तस्य

श्री

पं॰ भाष्यं हेतुः प्रधानं त्रिगुणात्मकं सत्त्वरजस्तमोरूपं। नन्वेवं रागादिसंबंधेन सर्वकारणं
न स्यादत आह। अपरामृष्ट इति। त्रिगुणात्मापि दोषै रागादिभिः क्लेशाद्यैः संसर्गाभावा
त्क्लेशसंपर्काद्यैर्विशेषणैः केनापि न क्लेशाद्यसंसर्गत्वादित्यर्थः। नन्वेवं
परिच्छिन्नत्वात्सर्वहेतुत्वं न स्यादत आह। दूरिस्थितमपि परमपारं। अपरिच्छिन्नं परि
च्छेदापरिच्छेदाभावादित्यर्थः। तत्र हेतुः। सर्वाश्रये। सर्वमाश्रयं यस्यास्ताक्रा
शीरिकारणमाश्रयते सर्वं जगत् तेनानाद्यपरोक्षस्वरूपत्वात्सा न वांशभूतं सर्वस्य
सृष्टिकारणमाश्रयते सर्वं जगत् तेन नानाद्यपरोक्षस्वप्रकाशान्नत्वांश हूतं सर्वसं
हे भीतिः एकस्वरूपत्वात् एकहूमपरिच्छिन्नत्वात् तं स्यादिति भावः। नन्वेवं
कारणपारिणामित्वाद्याख्यातम्। षड्विधविकाररहितत्वात्। हि यतः संसार
स्यापायापायमात्रहेतुः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थास्ति। कीदृशी परमा।
परमात्मा भीमते जीवभावेन विशिष्टा नेयया। परमात्मैव मस्तीति धर्मोध्य

स्थापि

साक्षीवत्त्वेनाध्यवसीयते। द्वाय स्याद् इति। द्वेद्वे विषयस्याः समुदीरणेन उच्चारणेन
समस्तासुरनाशकत्वं सुरस्तम्हः। सर्वयज्ञेषु चाहिंसया तिसास्याद् तत्त्वमेवासि वेदेष
सिद्धान्तः यापि हृगत् स्पष्टोऽपि इत्तु सत्त्वमेव अन्तरङ्गं ज्ञेनः पि दक्कर्माणि स्यात् तदुच्चार्य सं
वा स्यात्। प्रकृतिरूपत्वमुक्त्वा सालाऽपि त्वमेव स्यादपेति। यमादि इतुः। अपि
चैतयम्नुष्ठेयत्वं चिंतोयाप्यविषयेमेतत्प्राप्तं अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि
ग्रहरूपं योगांगयोगशास्त्रप्रसिद्धं साधनं येस्याः ईदृशी च या सा भगवती योगसि
द्धिपरमाउच्चरूपा विद्या तद्विषयावरणभंजिका आनंदस्वरूपात्वमेवासि। अत
स्य कुत्साम स्वरा रागादिभिर्नांकिं छुभिः सुमुनियतानि इंद्रियाणि येः वशीकृतेंद्रि
यैः। नत्वं अमितवज्जेयस्वेन सारायणां तेरत्यस्य स्वेरः इत्यर्थः। अन्यस्य सोऽस्त्यत्र
धर्मादिसत्त्वात्। संहितायाः अनित्यत्वात्। क्वापि स्तुविमलानां अपि
क्लेशयत्स्वेन दोषरहितानां च यत् तेषां साम्ना च निधानं आश्रयः। ॐ ध्येय

पि २

चंडीभाष्यं कृ॥नं स्तम्भितमरिन्द्रं सेन रम्य: सदानो या ठे येषामिति सान्तं विशेषणं ।३। यद्वा । उक्ता
य: अएवार्थस्य हेम्यजुषा मेरम्यतास्ति । शब्दब्रह्मरूपा । अंथस्य संसारस्य भावना म
हस्य वृष्टेदाम्य या देवी घोरा नरा लोचया वेदत्रयी सा त्वं भगवती । भवं नितेन्तो या: प्रा
णिनस्तोयां भवाय जीवनाय वार्ता च विधि: । एउपपन्ना पाउल त्वं । प्रोक्तदधि ह्यत्यपि
त्वमेवेत्याह । मेधासीति । मेधा सरस्वती सैव दु:खप्राप्यत्वेन दुर्गासीत्युच्यते । दुर्ग
म संसारसागरस्य नौ: ज्ञानाधारा । एवं पूर्वार्द्धेन ब्रह्मत्वं चोक्तं । प्रसिद्धेनोत्ताय्य
तिरेकमाह । असंगेति । सा हि कर्णधारादि संज्ञयता । शंनौ लक्ष्मी प्रतिष्ठा आस्पदं
यस्या: अह्रींशारीरत्वात् । इत्यर्द्धेन रौद्रत्वं वैष्णवीत्वं चोक्तं । १० । ईषदिति । हस
त् शुभ्र सद्दितं यांदस: पूर्व्वस्य य: । पूर्वार्द्धे कृत्तु लक्षविशिष्टं तावदमृतं विलोक्या
पि । प्राप्तरोषेण प्राप्तरोषेण महिषासुरेण सहसा दर्शन समकालमेव तथापि
नि शुरं प्रसन्न हतेन तदद्य आश्चर्यं । स्यर्थ: । जगन्मोहकमपि इद्धानवस्य मोह २५

इत्यतिसुनरो नं तादृशस्यापि वधेन देव्या एवोत्कर्ष: सिध्यति । ११ । दृष्ट्वास्त्विति । द
ष्ट्वापीत्यर्थ: । भ्रुवो: कुटीचक्रत्तत्या करालं मीषण उद्यच्छशांक नेत्युपेनेनाति र
क्तता । रूपेन न मदि ख्यस्यापि धीरत्वं देव्युत्कर्ष: प्रागेव देवके जी व्यवेनेकेनापीत्यर्थ: १२
देवीति । देवि प्रसीद त्रसन्ना विचार्य कार्य्यमिव हृद्य: । प्रसन्नत्वादेव रत्यमाह । भव
ता प्रशस्ता नु क्रमा बुद्धिर्यस्या: सा तादृशी । कथमेतत् ज्ञातं तत्राह । यतो नोन या
पकोपवती सती त्वं रिपूणां कुलानि सद्यो विना शयसि । तत्र संप्रतिमाह । विज्ञा पनि
ज्ञानमित्यादि । कोपो मयासुर स्त्रुलक्कल कोनतुस्या सात्विक इति सत्व गुण प्रधानत्वं दर्शि
तं १३ । ते इति । सम्मता जनपदेषु गच्छता: । धर्मेष्ववसीदति । धर्मवर्गे: धर्मं वैमोक्षिके न्मनोरूप: ।
धन्या: पुण्यवत्त्वेन प्रसिद्धा: निवृत्ता निवारण विषिता: । अभ्युदयदा: सर्वमनोरथदा: १४
धर्म्याणि नितीर्देवि जयती प्रसादात् । स्य: सुतान्याग उन्नयति किनरपुण्य वान् । तत्वपु
सुहृदाग धुत्व प्रसादादेवा: प्रत्या हेर: । नित्यं नैमित्तिकानिदानानि श्रद्धावान् प्रति
दिनं सदैव क्षत्रियघटिकार्यस्छेदेन सम्यक् धर्म्याणि करोति । पुनः स्वर्ग एव

चंडीभाष्यं

त्वत्प्रीत्युद्देशेन स्वस्वकर्मण्योऽभत्वत्प्रसादादेव स्वर्गं प्रयाति। ततः क्रमेण एवमोक्षं।
ननु निर्घ्रयो तेन स्वं लोकत्रयेपि फलदातृत्वमिति शेषः।१५।दुर्गे इति।दुर्गे दुर्गमे संकटे
हृतिपावत्।तन्नामेह इति चाक्षादिदृशशब्दे माधेभ्यज्।भयं प्रतिकूलं प्रीतिः संभा
नं।आर्द्रचित्ता सिद्धिश्चित्ता दरिद्र्यस्य कर्मदारिद्र्यदुःखेन स्मादृशं इति हरणीति सं
बंधि।१६।सर्वोपकारित्वमुपपादयति।एभिरिति।हितैर्यैरिति पर्यः।उपेतीति।उद्द
पैति त्वर्थः।एते दैत्याः नाम त्वत्पुपगमेन नरका येति।वादयेपि चतुर्थी।तथापि दृ
ष्ट्वत्युं प्राप्य स्वर्गं गच्छंतु इति हेतु हेतुमन्तः स्मिन्स्वाउभूदहितान् हंसत्यर्थः।१७।
दृष्ट्वैवेति।दर्शनेनास्मै रोषयन्मात्रेणैव भस्मीकरणयोग्येषु परेषु चैषाम् जपा
स्त्रपक्षिति।तत्रैषामनुच्च मल्लोकप्राप्तयेइति।तेष्वपि उपकारिकैव त्वमिति किंच
रुव्यं नरकेष्विति भावः।१८।वृत्तेति।निकरः समूहः।विस्फुरणं स्वयुत्प्रभासनं
निकरः समूहः।पद्विलयं नाशं नागता स्तादैवतदृष्टे श्रुमौ तेसांदुखंड स
२

२६

मोक्षं२

योगिनं घुरूमाननं तवचविलोकयंतां चैषामाश्रयादिति शेषः।१९।दुर्वृत्तेति।दुर्वृत्ता
नां पापं रूचेनं रक्षणमननं तवशीलं स्यान्नाविकोगुणः।नथान्यैरतुल्यं रूपं एवाचिं
त्यं।कीदृशमिति चिंताविषयः।दृष्टेचकिंनेत्यादि रूपं रूपमाकृतिः।चपदृष्टी
प्रभावस्य तु तादेवाम्पेन सा हृष्टाः पराक्रमो पखीने यादृस्यानां हंतृ वीर्यं एवं
चेदृशं च पेणे दृष्टार्द्धेनच तेषां शस्त्रलोहननमिति।हृदासपाप शांतमेहीति
तेषुदत्रे वत्स्वयालतेति भावः।२०।केनेति।अतिहारि मनोहरं विरोधो याधिं
रः।केनोपमेति।तृतीया आर्षस्वात्।चित्ते दृष्टनारि पुष्टाप्युपकारत्वात्।निष्ठुर
ता स्पष्टैव।अन्यत्स्पष्टा।नाविकी निष्ठुरता स्वात्पि सेति विरोधेयपरि
हार इति बोध्यं।२१।त्रैलोक्यमिति।त्वयेत्यंतमेकान्वयः।हा तोरिपुगणाः
इत्यंतं अपरे याचकं।भयमित्यतो भवनिरत्यं तमनमरं।अनेनाचिनो रउप
त्वेनहित कां।नमस्तेइत्यनेन नमस्कारा तिरिक्त प्रत्युपकारकरणेनासमा।

चंडीभाष्यं दं सामर्थ्यमिति। धनितं। २२। स्तेनेति। पापेभ्यो त्राणमभ्यर्थो विशेषः। पादिरक्ष। २३।
त्राण्यामिति। हे ईश्वरि आत्मनः शूलस्य भ्रामणेन पादिवचनेन भ्रामणेन त्या
च हस्त भावः। दक्षिणे दूरस्य आदि भागे मूर्ति शेषः। चं दिदिक्षु त्रड णं। २४। सौम्या
नीति। सृष्टि स्थिति व्यापाराणि। प्रत्यर्थे घोराणि संहार व्यापाराणि। ते रसमा
न्रक्षा। तथा तेरे वस्तु वंटः पृथिवीं चेत्यर्थः। खङ्गेति। खड्गः खङ्गः। २६। स्व
पि रूपाच। एवमिति। नंदनं देवो द्यानं दिव्यैः कल्पद्रुमैः। गंधाः श्रीनागादयः। अ
नुलेपनं श्रीचंदनादि। २७। भक्त्येति। पैशं कर्णेन अपगुसाख्य नंस्तेव
नं भक्तिः। तथा प्रेमलक्षणया। चक्षुषा दिव्येन नीचैः धूपैः स्यति पाहि। २८।
दिव्यं यावत्। प्रियतामिति। दिव्यरूपः। भगवत्येति। न किंचिदव्यवशिष्टं। २९।
नादिति। यत इत्यर्थः। सर्वान्धस्य तिदुष्कराः तु नारान्ध्य। मदिवापति। वा
शब्द एवमर्थे। यथैवं सरस्य पिय शेदेषु तितवेष्ट। तदावश्यमाणमस्ति

२२

त्यर्थः। अस्माकं अस्मभ्यमित्यर्थः। ३०। स्मृनेति। परमापदः हिंसया इत्य
र्थः। पक्षपरमाः स्वापद्भ्यैकः स्वरस्तानुर्य चेत्यर्थः। उदाराद्धैनु त्तरोत्वम्ये। ३१।
तस्येति। विचारिद्भि विनयेरितिसस्ययोगेदर्शया। भवनेश्वरा इत्यं विगतो
नं तस्य वृद्धिरुपचयः। वित्तया ऐश्वर्यादयः। धनदारादीनां संपदः अनुतृ
पाः पोतमभावाः आदिना पुत्रादि वृद्धये उपचयाय। ३२। रूपिरुया च। इतीति।
तथात्मनः आत्मनश्वा धीयैरित्यर्थः। तथैत्युक्त तथ्यानिवत्युक्ता। भंङ्कारत
मतितद्दृर्ष्टयति। विशु इत्याक्षं पंचादिता अप्रदस्यावरवृत्त्यर्थः। न्यमः। ३३।
इतीति। सुष्टं। ३४। पुनश्चेति। गौरा देहः कारणं यस्या इत्यर्थः। समनुद्भवः
प्रादुर्भावः। यथा तच्च हेतुरुद्भव धो देवलोकरक्षणं च। ननु तेन ताम्र स्त्या
कोर्थसात्राह। उपकारिणीति। उपकार स्वभावा संना इत्यर्थः। तच्छृणु।

चंडी माहात्म्ये

घोरमार्षस्तव। तत्प्रकारं मयाख्यातः निपातोऽयं। दृष्यातं लोके न सति ध्रं। एवमनु
पञ्चम्यत्र दशमीयां चेत दशमीयायां। अश्विन्युक्तमसु दैत्यरां महिषमजघ्नुषी देवगणा।
महिषो नाक्षरी सुतं हृष्टं देवैर्मनः सिंचितः। उत्पत्तिं मूर्च्छविकोतिसौचं चैति
सुरेश्वरा। कथयंति सुविस्ताविं धाम्ना लगावेदपारगाः। त्वमतोच पतंश्री
सदाधिपत्यमानश्चरं हृति महिषांतके रीसतरूं देवैर्मर्दा शिंसितश्चिदष्टा
देव्या मया तदा मिति शिक्षौ केऽपारखे त्वमहर्षिर्हृदयपत्त्वविशेषेण तदा मुक्तानि
स्तुतागोमाश्चेति श्रेष्ठो देवस्ता बिर्वी लंस्युति वदैत्व प्रतिपादनो चेति शो
ध्येय ॥३॥३६॥ इति श्रीशिवरहस्ये गमनागणेशनागोजी भट्टकृते सप्तशती
व्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥४॥ ययावत्कथयामीति प्रतिज्ञातं
त्रिविहास्तमादाः। ऋषिरुवाच। पुरैतौ कश्यपादन्वायुत्पन्नौ नमुचि २८

येहेतो शुंभनिशुंभाभ्यां चापि मोसलताल्ये चोति वामनपुराणे। त्रयस्त्रीशं-त्रैपि। तानमु
च्चैतारे रात्रु महगावघादिधायसा। गौरीदेहात्समुद्भूता कौशिकीति दप ६
वधायदुहृदैत्यो नानयास्तुं भनिशुंभयोः। मदीया शैलकन्यायास्ता देवश्रेष्ठ शरी
रजाः। तास्तास्तद्रूपधारिण्यः साहाय्यं विदधुर्मम। तामिर्निहत्य दैत्यें द्रान्
दं तव्योमेन्यपालयो। संहृत्यात्मनि ताः सर्वाः मदीया विद्दुषोऽरिबलाः। अथ हंनि
ते घुघोपिपख्याहैत्यो शुंभनिशुंभकावितिः। नारायणी स्तुतिर्नाम सत्कृतं परमाशो
भन पुरंदरतदा हृष्टं देवैरग्निपुरोगमैः। एवां संहृजिता भच्च्या सर्वदा त्वं भय
श्चीति। कौशिकी सर्व देवेशा सर्वकाम प्रदाय घ ६ उत्पत्तिर्मुद्गविकंतीति स्तुति श्रेय
त्रिपुरानतैः। विलमेनिशायंचिप्रैर्वेद वेदांगपारगैः। एतां सौपरमाप्रोक्ता कृ
स्यां सा महायसी। महारक्षमी महिम्नामाश्चलितः परमेश्वरी। समनुष्या स्तुते

चं॰टी॰अ॰ मे इहं ब्रह्मादयः सकलाः सुरैः। नमो देव्या इत्यादिकं देवीसूक्तं सर्वफलप्रदं। नमो देव्यै
स्तुवन्ति नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह। हे केशवान्तरीत्य सकलान्वेद्य यं मिद दश
न इति। महाकल्पस्य विशेषस्य सुराणां परां सिद्धिमवाप्नुत इति। अग्निमुखदेवगणैः
इष्ट स्तोत्रं नारम्य णीसूक्ते। तच्च नारायणि नमोस्तु ते इति वह्निधाम्यासार्थं।
नमो देव्यै इत्यादिकं देवीसूक्तं देवीपदेनोपक्रमादिति बोध्यं। महेशानी
वच्चे शक्तिः। १। इस्य। सावे वेति। सुपतिकर्माणि को कुबेरस्य नीविस्तवं सौस्य भावः।
सर्वलोकक्रममेरकत्वा तद्दैवमधिकारं तथा कौबेरं वरुणस्य चाधिकारमि
त्यन्वयः। २। ताविति। पवनः ऋद्धहे ऽनेनेति वरुणेन। तेन तदधिकारमित्य
र्थः। ३। ६ नेति। पारम मा इत्यर्थः। अधिकारान्निवृत्तान् दशत्रिदशाः। अ
धिकारदत्तत्र रूपांतरावेनैकाधारे तावः। तेन चस्य सिंधादित्यर्थः। ते चाधीता दश २५

रुद्रा एकादशावसवोऽष्टौ विश्वेदेवो द्वाविति। एवमेव त्रिंशत्स्तं सुरगणा नयार्थः। नि
राकृताः। स्वर्गादपि निराकृताः निःसारिताः। संस्मरंति। स्मरतेर्वर्त्तः। वर्तमान
सामीप्ये न लेन्द्र। ४। ६ नयेद्धेचु मा ड। मयेति। सकलासनी। अश्वितः परमापद
इत्यन्वयः। ५। इतीति। तथा न्यान्पीन्य कि स्थानरथा दि मवकुंमने। तन्नि
नवानिर्मुंनमिति तु नदनन्याः सरस्वती देवि पिमय्याविद्मुमोच्यार्थं तयोकमुप
केन। ६। घोषितोंसर्वा म्येन स्तुतिमार। देवाऊचुः। नमइति। देवीइत्यादि तिमहा
देवी महतो ब्रह्मादीनामपि स्वर्गादिव्यवहार प्रवर्त्तकत्वात्। शिवायै इत्या एकपा
तद्वत्स्वाहा। प्रकृत्यै भद्रिशक्त्यै। भद्रा रक्षणाधारे। नियताः प्रमादिन चि
नाः प्रणताः स्म। स्मेति पादपूरणे। ७। कद्रायेति। संहारशक्त्यै। नित्यायै काल
नेत्रक्षिप्ता। नित्यमव्याप्त कैरूपो। धात्री गौरी तद्गुणी धात्री। जगदाधाररूपो

चंद्रिका भाष्यं -स्ना चंद्रकिरणा। इंदुश्चंद्र इदमुपलक्षणं। ज्योतीरूपस्य। सुखापरमानंदरूपा। ८।
कल्याणी मंगलरूपी। शर्वाणी शिवशक्तिः। नमस्कुर्मः। ९। दुर्गायै इति। दुःखेन गम्य
ते। दुर्गो दुरधिगमः परिच्छेदो यस्यास्तस्यै। दुर्गो संसारोस्या रक्षकत्वेनास्ति। सारा
यै अंगहृद्यै। सर्वकारिण्यै सर्वजननैस्य तं त्राम्। प्रकृतिपुरुषयोर्विज्ञानरूपा ख्यातिः ४
हि ख्यातिरूपा महामिव मेवा। कृष्णा तद्वर्णा। धूम्रा चिह्नदा धूम्रा तद्वर्णा। १०। अ
याप तीति। द्विधात्वेन संसारस्य निर्मूल दाति सौम्या। इष्वि घोररूपेण संसारद
लुब्वा दति रौद्रा। नमो नमः इत्येन तुष्टिहर्षकं न प्रणामा दूरपर्शः। जगत्प्रतिष्ठा।
जगद्दुनादानकारणं। देवा देवपतये। इत्येतिः कृमा। ११। येति। विष्णुमायाम
रूपिणी तिरा विद्या सर्वागमेष्व प्रतिपादिता। नमस्तस्यै इति। त्रिके एका
मिकवाचिकमानसिकरूपनमस्कारत्रयं दर्शितं। अविश्वाभिधाय
३०

तना यवानपीन रुक्तं। ह दुःखं। प्रहर्ष हर्षशोकेषु दैन्य अपेक्षु च। स्तुत्या
न्या सानुवादेषु पौनरुक्त्यं न दुष्यतीति। एवमग्रेपि। १२। चयेति। चेतना नि
र्विकल्पा। चित्त्वच्छक्तिरित्युच्यते। १३। बुद्धिः सविकल्पज्ञानं तेषु धीरेव चेतने
ति न पौनरुक्त्यम्। १४। निद्रा सुषुप्त्यवस्था स्वप्नावस्था च। १५। क्षुधा अश
नेच्छा। १६। छायेति। निर्जिगीरतापानितिछाया। संसारतापार्त्ताः। व एस
दर्थपुंच। १७। शक्तिः कार्यजननसामर्थ्यं। १८। तृष्णा भोगस्पृहा। १९
क्षांतिः सत्यपि सामर्थ्ये ऽपकारिणि अपकारान्चिकीर्षा। २०। जातिर्गोत्वादिः। २१
लज्जा स्पष्टा। यथेच्छगामन्यज्ञानं भ्रीः। २२। शेति। शांतिरिंद्रियनिग्रहः। वि
षयोपरतिरूपः। २३। श्रद्धा आस्था धर्मेष्वास्तिक्यं। २४। कांतिः शोभा। २५।
लक्ष्मीर्धनादिसंपत्। २६। वृत्तिर्निर्विकारा चेष्टा। २७। स्मृतिरनुभवजन्यम्

चंडीसोम्यं ज्ञानं ।२८। दयापरा दुःखक्लेशहरणे ।२९। तुष्टिरधिगताधिकानिलाषः ।३०।
माता पालयित्री मातृकाऽधिष्ठात्री देवता च ।३१। यंतिररात्र्युदितिरसत्यम ।३२।
इडियेति । या अखिलेषु भूतेषु अंतर्यामित्वं विधाय स्थिता । इङ्गिरणं ज्ञानवि
षयाणं सूक्ष्मस्थाने अधिष्ठात्री प्रवर्तिका तस्ये व्याप्ते देव्ये व्याप्तिका
ये इत्यर्थः ।३३। चितिः चिच्छक्तिः ।३४। अचाय संसगदृः । विष्णुमाया चेत
ने चबुद्धिनिर्देशस्तु धातव्या । छायाशक्ति श्चैतरत्व चेत्सोति तिज्ञाति स्तरा
परा । उक्ता शांतितः । अद्याकांतिर्दमी स्तासः परा वृत्तिः स्मृतिर्दया चै
व तुष्टिर्माता ततः परं । व्याप्तिश्चितिश्चैव त्रयोविंशतिसंख्यका ।
इति तेषाधिकमन्नर्घस्याजं त्रेकात्यायने स्फुटं । नवार्णपीठपूजाविधा
विताएव त्रयोविंशतिके खंडेमनं । व्याप्तिचित्योस्त्या गश्चतदमुक्त्व ३६

कात्यायनीतंत्रविरोधात् स्तुतेति । यास्तुन हेतुरीश्वरास्तु रेऽब्रह्मादिभिः पूर्वं
स्तुता । तथा इंद्रएण च मदिषवधे स्तुता निष्ठस्य संश्रयात् । दिनेषु प्रतिदिनं से
विता सात्नुः शुभानि भद्राणि अतिशयितशुभानि करोति आपदश्चाभिहं
त्विरपन्वयः ।३५। अभीष्टसंश्रयादिति । प्रथमांतपाठे अभीष्टः संश्रयो यस्याः
प्रकाशात् तस्मात् अभीष्टसंश्रयाद्देवी विशेषणं इति शांतनव्यां ये ति । संभृतं च याद
थास्माभिर्नीसुरैरस्माभिः उद्धन्देचपारुतैः नम्रस्य ते स्तूयते चाकरोतु सान
इत्यनेनान्वयः ।३६। स्त्रपिकृ या चा । एवमिति । तत्रैव सन्निहिते इराजन्य पार्वती
ज्ञाह्नव्यास्तोयं स्नातुमिव स्वीयस्त्रायादिसु कानां देवानामेभिर्नुत्वं पया वित्य सं ३
र्थः ।३७। तस्यापि पीतवामज्ञानं देहात्स्त्रयते इति इष्टहोते । येति । कामदन्या स्तूय
ते यन्नोनाभिप्रभावश्च महत्त्वमस्या अनावादिति भावः । तशोध्यज्ञानमेवहि

चं०टी०५ं

द्दृतो वाप्ययमस्य यमब्रवीत् । अस्याःस्तुतिः राजानं प्रति स्वेषः । शरीर रूपात्को
शातोयमल्समुद्भूता सत्वप्रधानांशेन प्रादुर्भूता । अत एव शिवा अग्रवी दित्ये
र्थः । ३८ । किमब्रवीत्तेदाह । स्तोत्रमिति । ममैतौ मिलितैः रणे निशुंभेन पराजितैः
अग्रा एव शुंभेन निराकृतैः स्वर्गादिति शेषः । ३९ । शरीरेति । यत निर्गता तस्मात्
कौशिकीति गीयते इत्यन्वयः । कौशिकीति पृषोदरादित्वात्साधु । तावल्यामिदं । ४।
तस्यामिति । कृष्णसहोदरीत्वात्तामसप्रधानांशवशात्कृत्वात् कृष्ण एव एतत्संज्ञास्या
स्याः प्रादुर्भूतत्वात् शिवशके स्तारा एव पुनः सरस्वत्या निर्गमनुत्पन्ना इति बोध्यं ।
तदा रक्ष्ये शिवः कालीपतिरिति बोध्यं । आश्रयः स्थानं । रादुः कौ चेच्छति करद्वये ।
गौरीदेहात्समुद्भूताया सत्वैकगुणाश्रया । साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुंभासुर
निवर्हिणी । दधौ सा अष्टभुजा बाणमुशले शूले चक्रभृन् । शंखं घंटां लांगलं च ३२

स्पर्शरति

कार्मुकं च सुधाधिपा । एषा सा पूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति । शिवपुराणसंहिता
यां दैत्योक्षौ भनिशुंभौ ख्यातौ भ्रातरौ संबभूवतुरिति । याचितं तपसा तोष्यं ब्रह्म
णः परमेष्ठिनः । अवध्यत्वं जगत्यस्मिन् पुरुषैरखिलैरपि । अयोनिजा तु या
रुद्रं कन्या स्त्री गकोशात्समुद्भवा । अज्ञातपुंस्पर्शरतिरविलंघ्यपराक्रमा । तस्यास्ता
भ्यां वधोस्त्वरख्यो तस्यां कामाभिभूतयोः । इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा तांभ्यां प्राह तथा
याऽस्त्विति । ततस्ताभ्यां जगत्त्रितयपद्भेन तयोर्मायया देवैः शंभस्तपः प्रार्थितो यान्
शिवं विविने घापिरहस्यवाक्कोधमिव त्वयि यातया । तदुर्गकोशजां शक्तिं एका
नां कन्यकात्मिकां । निशुंभशुंभो नयोई चदेवे स्वोद्गातुमर्हति । एवमात्यर्थि
तो धाता तन्त्व्या नीललोहितः । कालीत्याहरहस्यं वा मिलप्य केऽस्युहाता दद्वा भौ
राईकाली त्युक्तमिति शिवेनोक्तं । तस्य सा भवप्राप्तिरगौरामित्ति मेधपुः । कौऊ कि

चं॰ टी॰ अ॰ ५ रपि कालीति घटते कथमन्यथेति देवीवचनमुपन्यस्य कथंचिद्देवी देवाज्ञया।
देवी गौतमाश्रमं प्राप्य तपश्चरित्वा रजोगुणाधिकान् श्यामलगुणेन रूपं प्रा॰ प्य
नीलगुणे केशानुत्सृजन्ती ततः कोशात् पृथग्भूता कौशिकीत्युच्यते। तत्कोशोत्सृष्टसो
ऽस्य गौरी सा समजायत। सा तु माया। हिमकाशनिकेतनेऽपि निद्रा इत्येतस्मादिति।
ततः प्रत्ययागतया देव्या देवं प्रति कौशिकी महिमा कथितः। किं देवेन न स
ष्टा यास्त्वष्टा कौशिकी मया। तादृशी कन्यका लोके न दृष्टा न भविष्य
ति। अङ्गारा पुंस्पर्शरतिरूपा चातिसुंदरीति। ४१। न न इति। परं उत्कृ
ष्टं। ४२। ताभ्यामिति। शुम्भनामेति। किम्प्रयोगे चतुर्थी। कापि अनिर्वाच्या। ४३।
नैवेति। असौ देवी कापि अनिर्वाच्या। अतो ज्ञायतां मनुष्यद्वारा तत्
स्वरूपं विचार्यतां च अंगीक्रियतां च। ४४। ननु किमर्थं गिकारस्ता २२

चं ४

स्याः इत्यत आह। स्त्रीरत्नमिति। उत्तमस्त्रीत्यर्थः। भूधान्तां द्रष्टुमर्हति। साता
वद्दर्शनयोग्या येषां गृहे क्रियतामिति भावः। तु इति। यान्यनुसारं यदि रत्न
ता कथमस्मा केस्यादत आह। यानीति। यानि गजाश्वादानि रत्नानि सजा
तीय श्रेष्ठानि तु इति। एवं समस्तरत्नानि यत्तस्त्वद्गृहे अतो इयमपि
तव निविष्यत्येवेति भावः। ४६। तदेवविवृणोति। ऐरावत इति। इरा
वति सुरासमुद्रजातः ऐरावतः। पारिजातः पारयतो अधेजाति। उच्चैःश्रव
सो यस्य। ४७। विमानमिति। वेधसो वरप्रदस्यापि यद्विमानमानीतं तव
कुलं। एवं चां अन्तर्वर्ति सकलजाज्यत्वं सूचितं। श्रीनीतं बलान्नदु
दकं। स्यन्दनवरत्वाच्चते नो पेक्षितं इति हृदयं। ४८। विधिरिति। अह्नि
अक्लिन्नौ तन्नामिकां। ददावित्यस्य नयादिति शेषः। ४९। छत्रमि

चैडी माघ्यं ति। कांचनस्त्राविः स्वर्णवर्षी एश्रीलं। प्रजापतेर्दक्षस्य। अयं रिपूणां न
शक्तः।५०। मृत्योरिति। उत्क्रांतिमेरणं। परिग्रहे परिजने। करणव्यूरेयं त्या
हृतो वा।५१। निशुंभस्येति। अभिजातः ऊर्जितः तस्य निशुंभस्य परिग्र
हे इत्यर्थः। अगतिशौचे अपि रेवनेमेरुप्रक्रं तस्य समेगरित्यर्थः। कस्यचहेतो
पकालिके तं आप्तिदैवतं अगिना च रूपान्निमेनिदं वा सो नुगमं अगिशे
पाख्यमाहुः।५१। एवमिति। ते इति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी।५३।
आविरस्याम्। निशम्येति। सुग्रीवं दूतनामानं दूतं।५४। इति चेति। इ
दं चेत्यर्थः। वक्ष्यमाणस्य परामर्शः। अनेन शुंभनिशुंभयोरजेयत्व
मप्यवेस्त्रचितं। अत एव दुर्धार्यमित्युक्तम्। प्रधानो दूतः इति वा यं
प्रयुक्तो।५५। स इति। तेन सकाशात् अत्र शैलदेशे सा देवी। आस्ते

स्थर्यात्ता।५८।

यागत्वा श्लक्ष्णं अनुत्कटं मधुरं याकोमलया गिरा आदेरयत्ववसः।५६।
… वाच। देवीति। न केवलं दैत्येश्वर एव किंतु त्रैलोक्यस्य परमेश्वर शुंभो
… सकाशं समीपं।५७। न देवोपयास्यति। अयमाहते ति। देवयोनि
षु देवतासु देव्याश्च तेजः गघात्मयः स्वैः सत्त्वैः तत्त्वा रयत्यति।५८। न दैत्ये
माह। ममेति। यज्ञांशानुदेपभुंजे।५९। पशोजनाः अशेषाः क्रिं ह्रतोम
त्येष्वा च चि।६०। तीरोदेति। तद्घरत्नं तद्रत्वा इंद्रः दुवत्तात्कारेण प्र
दत्वा अपमरैः प्रणिपत्य समर्पितमित्यर्थः। उच्चैः श्रवसं इत्यश्वापि प्र
तितियोऽगवि नागाद्रजसमानां।६१। यानिचेति। रत्न रत्नानि
भूतानि रत्नरूपाणि। स्थितानीत्यर्थः।६२। स्त्रीति। वयमित्यात्मगौरवार्थं ब
हुवचनं।६३। मांचेति। उरु विक्रमं महाविक्रमं। हे प्रसिद्धे।६४। परमेति। प्र

चं०टी०भा०ष्यं

स्यत्वेश इति छंदसस्तत्र। मत्परिग्रहात् मदाश्रयात्। समालोच्य विचार्य
मत्परिग्रहतां मत्पत्नीत्वं।६५। स्त्रीजितरूपवाचा इतीति। अंतःस्मितत्वेन स्वाव
देवत्वमुच रेरहस्यचिंतनं।६६। देव्युवाच। सत्यमिति। अत्र शुंभविषये त्रैलोक्या
धिपतिरिति सत्यं।६७। किंत्विति। अत्र परिग्रहस्य विषये। अल्पबुद्धित्वा
दृशेति। सत्यवाप्य प्रतिज्ञाहेतो च महत्व दोषः। पापं च पुरुषपरिग्रहे।६८।
प्रतिज्ञातमाह। यो मामिति। जगति संग्रामातिरिक्तेनापि प्रकारेण। संग्रामे
दर्पं बलत्वाभिमानं व्यपोहति। यस्य मे प्रतिबलः समानबलः सर्वप्रयोजाये
उत्तरः। तदागच्छत्वित्येवेगूढ आशयः।६९। तदिति। पाणिं गृह्णातु पूर्वं
ममागमनमनुचितमिति भावः।७०। दूत उवाच। अवलिप्तेति। अवलिप्ते गर्वी
एवं मा गुरुं। यदग्रे पुमानपि न तिष्ठेत् तदग्रे स्त्री न तिष्ठेदेवेति भावः।७१। ३५

श्री

न्यत्र देवी त्वत्तः स्यास्यामीत्यत आह। अन्येषामपि दैत्यानां। एकिकेति। कु
साधारणकवा।७२।उपसंहरति। सात्वमिति। मयैवेत्यनेन गमने अन्येषामसु
र्याणां दूतानां यागो रवंनानिष्टं दितिस्य। तदेव विपक्षे याथकमाह। केशाकर्षण
न निर्धूतं गौरवं खंडितं यस्याः सा। मा गमिष्यसि। मांडितमानमर्षः मि
काकृष्ट।७४। एवमेतदिति। लोपह्रासं यत्तु यच्च प्रतिज्ञातं यस्य स्यक्तेतिशेषः।७५।
सत्वमिति। नियम्य दैवं दुरुक्तं च सर्वमाह। ततः स्वनृत स्त्रैण पाच त्वसंयुक्तं चेत
करोतु चेत्प्रत्ययः। आह। कृत्यने नान्यनातिरिक्तं वदेगी समुच्यते।७६॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये व्याख्याने पंचमो
ऽध्यायः॥ ॥ ऋषिरुवाच। इतीति। अमर्षः कोपः। समाचष्ट उक्तवान्। विस्तार
रूपप्रपंच नार। धूम्रलोचनेति। दैत्यानामधिपं सेनापतिं। दुष्टं दुर्वचनं वि

कृतौ आकुलौ ।३। अमरो देवः । मर इति वा छेदः । मरो मर्त्य इत्यर्थः ।४। अपि स्वाच ।
तेनेति । स इत्यग्राणामसुराणां बध्यावृत इत्यन्वयः ।५। स इति । बुद्धिं ते हिमेनाम्तरं
समीपं ।६। विपक्षे बाधकमाह । न चेदिति । तत्र स्थादि एषः पुरो दृश्यमानोऽद्रं ।७।
देव्युवाच । दैत्येश्वरेणेति । एवं केशाकर्षणविकृतौ । प्रयरातां चासौ च क्षु
भोऽकिरे षा ।८। ऋषिरुवाच । इत्यांति । तं चकारेत्यर्थः ।९। प्रेषयेति । पूर्वं
कां क्षी । अत एव तथ्यास्त्वारस्य ।१०। निर्वाणिके सैन्ये देव्याः मयारोव्यपर्ययै इति
मत्वा सिंहो युयुधे । तत इति । तत्र हेतुगर्भविशेषणं । स्ववाहनमिति । अपहृत्यादि
त्यात्पुंस्त्वं । स्त्रीपवाहनं इत्यर्थः ।११। कांश्चिदिति । सिंह इः । आक्रमितराक्रमणे
तेनेदृश्यरेणाधरकस्येनाधरोष्ठेन वा । अन्यान् सुरान् दैत्यान् जघानेत्यन्व
यः ।१२। केषामिति । कोष्ठानि उदरमध्यानि । ततो विस्टेतांगुलिः पाणिः ।१३।

।१४।१५। श्रुत्वेति । रुधिरमिति । रुयशब्दात्स्यावृरमिति एयंताक्क्षृ रुरुत्यमि
ति ।१६। चुकोपेति । गोपवौ ।१७। दृत्येति । बहुलैर्बहुभिरित्यर्थः । गच्छत गच्छत तं छ
त्वानुराध्यां हृदलोपः । उद्घुष्टांघ्रं ।१८। आनयनप्रकारद्वयमाह । केशेष्विति । इषा
कर्षमात्रादागमने बंधे गंच इति गोरवाहुल्यचनं । हतायां बाइयुधि युद्ध प्र
रत्ने हिप्रदिशयानयने संदेहस्तादास्त दैत्यः सचकरा युधैः सा विशेषेण । नेइन्ति
तौ नाशकामित्यर्थः ।१९। उपसंहरति । आगम्यतामिति । तेन । सर्वथा गृहीत्वा मनी
क्या चेदेवह्न्त्यापरे । घटेति । प्रयति पूर्वाध्यारे । यदि शत्रून्ने हर्षिद
धातोर्गदि । त्वेव गांणव्यानित्यर्थः ।२०॥ ॥इति नागोजिभट्टकृते सप्तशतीव्याख्या
ने षष्ठोऽध्यायः॥ ॥ऋषिरुवाच । आज्ञप्ता इति ।१। दृष्ट्वा इति । शैलेन्द्रशृंगे सिं
हस्योपरि स्थितामित्यन्वयः ।२। ते इति । चंडादयः सेनाप्रधानाः समोद्यतु ग

चंडी.टा.७ हातुं उद्यमं उद्योगं उद्यताः उत्साहवंतः। आप्राक्षणं आकर्षणं कृतं। कोपादूर्ध्वं अथ
तत्समीपगाः। महीसुरधनानां रक्षणार्थं समीपगा इत्यर्थः। ३। अनेन चैतदादि
नामृतिनामसत्त्वोत्पत्तिः। अरीनसुरान् प्रति कोपमसीप्रादुर्भावमाह। मषी इति। म
टि.३४ षीति पिष्टाधनद्रव्यं तद्वत् श्यामवर्णं। निःसरणाए कालीप्रति। विनिष्क्रांतेति भावः। १४
भृकुटीति। तस्याः कुपितदेव्याः निष्क्रांता निःसृता। ५। विचित्रेति। खट्वांगं प
द्दिकाकं कपालयुक्तं दंडः। स्त्रैबा। नरमालेत्यत्र नरशब्दः स्तन्मुंडेत्या ...। द्वी
पीव्याघ्रः। शुष्कमांसानि मेदसि देहा अपहृतया अतिभैरवा। घोः परीति। अतिविस्ता
रोवित्सारो यस्य तादृशं वदनं यस्याः इत्यर्थः। जनलनं चालनं। निमग्नानि निम्नभवि
७२ ष्टानि आरक्तानि नयनानि यस्याः सा। नेत्रध्यान। ७।८। पार्ष्णीति। पार्ष्णिग्रा
हो गजपार्ष्णिरक्षकः। अंकुशग्राही मात्रः। योधो गजारूढो वीरः। ९। तथैवेति। यो ३२

धमिति। ग्रासाय केवलं चर्वणं। एकं रमम परमन्यमित्यादीनां। चर्वयंतीति। वर्तमानस
माप्ये न तेलट्। मुक्तानीति रुषेति। क्रियाविशेषणं। १०। एकमिति। अपोथयत्
अवधीत्। ११। तैरिति। मथितान्यपि मथितानि च चकारेत्यर्थः। १२। बलि
नामिति। मन्दात्मनां दुरात्मनां। १३।१४।१५। क्षणेति। चंडः शरवर्षैः। मुंडः सहस्र
शः क्षिप्तैः चक्रैः छादयामासेत्यन्वयः। एवं श्लोके चंडमुंडयोः मुंडस्यापि ... १६
तानीति। तन्मुखं विशमानानि च घनोदरं विशमानानि अर्कबिंबानीव बभुः
शानि च छोटेदरसः। १७। तत इति। भीममिति क्रियाविशेषणं। ३। वक्त्रांतरः वक्त्रम
ध्ये। विकटदंतास्त्वा दुर्दर्शाश्चये दन्ताः शशानास्तो उज्ज्वला सेदृशी मयाः। १८। उत्था
येति। महासिं महांतं खड्गं उत्थाय उत्थाय संयोगपद्यारणं यथास्याचाया
हीत्युक्ता। देवी चंडमधावत। अस्य चंडस्य तेनैव धनेनासिना। अच्छिनत्।

चं०३। मा०

खड्गाभिरिति । ईइतं पूर्वो घनः खड्गाभिहतं अस्य शिरः । नष्टि अंरु खड्ग महासुमाचं ॥२०॥
हताशेषमिति । सैन्यं बलं । ततः मुंड भूमिरितः अपन्न विक्रंत बल दृष्ट्वा ते ज्ये । अ
पक्रम्यता ॥२१॥ शिर इति । मुंड खांशि स्कंधे देहमित्यर्थः । प्र चंडाट्टहासन मिश्रं अ
मृत्युया भवति तस्याः चंडिकां महापाशट फलकानिर्गतां दंतां देवी प्राह स्मेत्यर्थः ॥२२॥
मुंडेति । युक्तयुद्धयज्ञे मत्स्य महापशुरिति रूपकं । उपहृतो प्रथागम्यारणं चंडु
स्योपहारः ॥२३॥ ऋषिरुवाच । तावितिः । कालीं ललितं मनोवाक्स्याणी करविशेष २५
णं चंडिका कौशिकी ॥२४॥ यस्मादिति । चंड शिरो मुंड भारदेवि विविख्याता भ
विष्यसीत्यन्वयः । चामुंडेति पृषोदरादित्वात्साधुः । अनेनेयं रामस्य सी
कौशिकी कन्या काली कौशिकी निमृत्य नयनोत्याकृः ॥२५॥ इति श्रीमार्कं
डेय सप्तशतीव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ऋषिरुवाच । चंडे

३८

चेति । हुषि तं नेषु । स्त त्रयेषु । ए तत इति । तेषां वधः तत्कोपेनाख्याधीनं चेतसः
अत एव स्वीविधेयस्य सर्वेति । रितिभावः । सर्व सैन्यानामिति दैत्यसै
विशेषणं ॥२॥ अमुघ कोडउदायुधास्तो संज्ञका । अद्यां कंबूनां लंतानां । चतु
राशीतिर्दैत्याः इति शेषः ॥३॥ कोटीति । कोटिवीर्याणि तन्नामानि । धौम्राः धू
म्रवंश्याः ॥४॥ कालका स्तन्नामानः । दौर्हृदा दुर्दादयः पत्यानि । मौर्याः तन्नामा
नः । तथा कालकेयाः अपत्यानि केयकेयाः असुराः । सज्जाः सन्नाम भूमिकाः ॥५॥
इतीति । भैरवमत्युग्रं नाद । उपम्यागतमिति । आगतमित्यर्थः । अंतरं मध्यं ॥७॥ त
तेति । तन्नादेनेति कारुव चनेन डानादमित्येकत्वविवक्षया । अपि वे
त्युक्तस्य सैन्यस्य कारणमित्यर्थो वा । उपरुद्धे प्रत्यय आगम शास्त्रस्यानित्यत्वा
दड्डु नावः ॥८॥ धनुरिति । नादैः स्वीयैः परि पूरितादि अनुस्वाकात धनुज्या

चं॰ उ॰ सार्ध्वं सिंहघंटस्वनं भीमरौद्रीदैर्जिग्ये जिता। देव्याथ भुवनाधिपाद्वैः कालीशब्देति
रोहिति भावः।९। तन्निनादमिति। कालीचंडी ललाटजा। स्तरौ खैः सच्चोध्ये।१०।
एतस्मिन्निति। देवीदानवसंपातायस्तरे। भयाय्संयदे।११। अं लेति। विष्णुश-
येनन्तसिंहवराहादावपि। शच्चम्यः स्यादिति रे। कल्प्योदेयता। शक्तिमान्किमतोस्ता-
दात्म्याद्।१२। अंस्यादिस्वपैरित्यर्थः कं चडपेरितिव्याचष्टे। यस्योति। तद्ध
र्त्रा तथाविधरूपत्वेष एवादनेस्य मः।१३। इं सेति। विमानागो इत्यस्य। स्यैति
ति शेषः। प्रदक्षस्तुज्ञ रुधमालो। अह्माणी अह्माणमानयतीत्पचष्यहोति। पु
स्यच्च्या मंशब्दः साधुः।१४। माहेश्वरीति। महाहीतच्छुकान्तोयवलयोम्यस्याः
चंद्ररेखा चंद्रकला सैवधिचिह्नयं यस्याः।१५। कौमारीति। गुहरूपिणी गुह
समाना। कारा कुमारसंबंधिनी। शक्तिरम्यया चित्यर्थान्न्वयोन रूपचौ ऐंद्री। स्तुत्वा

३९

टु॰ ४ पियथाया रूरसौधे एसेतिवत्। अंबिकापदेनगुहस्यापि शिवकृत्त्वं सूचयति।१६।
वैष्णवेति। अत्र शार्ङ्गपदेन वालोप्युपलक्ष्यते। आजुमिर्गेरुडे रूढा शंखचक्र
गदासिनी। शार्ङ्गवालधरा ज्ञाता वैष्णवी रूपधारिणीति कामनन्पुरा गता। एतेन
स्याः षडुंजत्वं सूचितं।१७। यद्वेति। यज्ञांगकल्पितं च वराहस्तकारं विद्यतोऽह
रेरिरूपनेनास्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितं। एवं नृसिंह्यपि तत्रैव कालीपु
राणे। शरन्नव राह सुदृविक्लो। शार न पक्षपातित्वं वराइवल्न्हारकत्वमुक्तं।
नृसिंहस्य वराहानुयायित्वमुक्तं विरुध्येते तिवाच्यं। तस्य लीलामात्रत्वात्।
१८।१९। वज्रेति। यथा शक्र इत्याकारपरं। एवं चसर्वोप्युतरा दाकारतादृस्ना।
गजराजोपरायता।२०। प्रतिविधिष्टे कृष्णसःफोगशाक्ताः। सविधे मंनुमशकारस्ता-
दयशाश्री। शिवानो देव्येदर्शितवानित्याह। नतइति। गोभिः परिवेष्टाईशान

मवश्री।सा एतानि देवकोशिकेभिः सह। असुरा हन्यं तामितिचंडिका नारे त्पन्वयः॥ स्वशरीरे
पार्वत्याः प्रादुर्भूतत्वेन शुभ्रतया ईशानगणवत्तयो कं वा निति। भावः॥ अंडाधिकारिण
इमे ब्रह्मादयः॥ अंडांतराधिकारिगणसुम्भादिजितत्वेन दृष्टत्वासंभवात्॥२१॥
तस्यापिस्वरूपप्रदर्शनेनैव दृष्टा भगवती तस्योत्तरं नाह॥ किंतु। काचित्तत्कोशि
त्याह॥ ततइति॥ अतिभीषणरूपत्वेनमात्राणां पकरी॥ अत्युग्ररूपस्य भावा विवानो
शुंभानीतावात्तेनन्नादिनी॥ शतरूपो ऽनेतचाची निदद्गतशिवावर्त्ता॥२२॥ सा
चेति॥ धूम्रजटिला शुक्लवर्णजटाचंद्रा। अपराजिता तदाख्या अपरैरजिता च॥ द्वे
तनभवत्वात्ताविहत्वे गच्छशुभयोः॥ पार्श्वगच्छेस्यद्वयः॥ आरोहति निपातितः॥ का
तमात्रेते नाथ्रुवं। दिस्वयं॥ त्रिनन्नेनारा वापे क्षीयस्याः कौशिकास्त प्रादुर्भावक ६०
स्मकृत्तव्य॥ आधिकेनततस्य इत्येन प्रेषणं नानुचिते॥२३॥ कृहीति॥ येच। तत्रमु

ांतिके। अन्यो दानवादयः तांश्च भृत्यादि रूपान्वयः। पुंदा प्रप्युद्धं कर्तुं॥२४॥ वचनमा
त्रा न्नेत्रे लोक्यमिति स्पष्टं॥२५॥ बहवेति। प्रवरे पोगर्भ। तत्रिच्छवा यास्यासा
हर्निनदंत्यः। प्रादुर्भूताः पिशितं मांसं॥२६॥ क्रतदिति। द्रूत्यमेव दैत्यप्र
सादाय। शिवदूती गोरादित्वान्ङीष्॥ पंचांगपदं पदं मिति वा॥२७॥ ते दि४
पीति। अमर्षेण सेर्वेतः प्रिरितः। यत्रः संदेशमति। कात्यायनी स्थिताते
दि शांडजग्मुरित्यन्वयः। मूल घात् जान्वेवे रूपस्या पिकात्यायनीत्वो तिः॥२८॥
तावइति। प्रथमादेव प्रथमेव संतुस्वं वच वृद्धि तिंशु णभुं दसः ऊहः। प्रकेय
अप्रेतन स्ता प्रथमां हेतुमयोगेति विवेकरादित्येन रोद्राविष्टत्वं सत्
चितं॥२९॥ नोथरंध्रकामेण शक्तिं धनुष्य स्तमुक्ते॥३०॥ तास्येति। ता स्या
प्रकत इति छेदः। छेदिसः संधिः। ते स्याचंडीयेन। तायादेव्या शास्त्रछेदे

चंडीभाष्यं

खट्वांगं । खं कालपंजरं पट्टिकाख्या । कराली उत्कटदंष्ट्रा कुर्वती नूनशस्त्रा । मा
काश । ३२ । कमंडल्विति । आहो पुष्पस्तेयाः श्रीमंविदं हत तेजसः । धाव
ति नौ संमुखो गे सूरोत्कट । येन येन प्रदरेण । ३ । तेनाहेश्वरीति स्पष्टं । ३३ । ऐं
द्रीति । वैस्यदानवयो मोचितो भेदः । ऐन्द्रयाः कुलिशपातेनेत्यर्थः । ३४ । तेऽपि
वाराह्या सोम । चौर्यो राइन्द्रतीस्तस्या चक्रे एत्यनेन वाराहधानुरवमेव
राह संदेशं नस्त्वन्यत्र । एवं शक्तिमरोवरास्त्यापिवोध्यं । ३५ । नेरवेरिति । आ
कोरलेऽबरमाकाशं । ३६ । चंडेति । चंडउत्कटः सकोपो वा शिवइत्या विद्य
ताइति द्वयोः समासः । अपि परमदर्शमारिवइती । ३७ । इतीति । इतिपूर्वोक्तेः
अप्रन्युपायैः संग्रामसाभनै दैत्यान्मर्दयंतं माहेश्वरेइंद्रादयः । पलायिताइ
त्यन्वयः । ब्रह्माण्याद्या मातरः । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी

४२

तथा । वाराही नारसिंही ऐंद्री चामुंडा मातरः स्मृताः इति उमयहं तं चेनयाणि विधाने उक्तः । ३८ ।
पलायनेति । रक्तबीजं कारणं यस्य सरक्तबीजः । ३९ । स देवाइति । अस्य रक्तबीजस्य
मेदिन्याः मेदिन्यां स्थितस्येत्यर्थः । यप्रतोपपंचमा । ४० । सरक्तबीजः । ४१ । कुलिशेने
ति । आइतस्य रक्तबीजस्य । ४२ । योधैतइति । वीर्यंप्रभावः । ४३ । शारीरं विक्रमः । प
राक्रमः । उत्साहरूपः । ४४ । तेइति । समं सह । पत्युर्गेति धारस्य विशेषणं शस्त्रौ । ४५ ।
पुनश्चेति । वयोइति । वाराह्याः । विस्यस्य रूपं । ४६ । वैष्णवीति । ऐंद्रयाः शचेरिदं
परास्त्रसंभाहा । एवं ये ऐन्द्री चक्रे णाविजघान । गदया चरादमहेस्वरस्यन्वयः । ४७ । ४८ ।
शतेनेति । ४९ । स चापोति । आहुनेदितिछांदसं । दिशेरपदर्थं देव्यः महेंद्रो मु
राइति नपोनरुक्तं । माहृ ब्रह्माण्यादीः शक्तीः इत्यकः प्रत्येकं । ४९ । ५० । तैश्चेति ।
उरामंनि रतिशयं । कायतेउग्रोदित्यतिशयोक्तिः । ५१ । तानिति । तान्नविषाणान्

स्वरा १

चं॰ ८ भाष्यं ह्यासत्वरा सृष्टिता चंडिकासुरान्प्रायैः स्मृशंमाविषादेतिशेषः। एवं सुराना श्वास्य
विस्तीर्णेयदनेन रक्तविंदोरितिप्रास्यापे कुर्यात् गोजातान्महासुरान् गच्छन्त्या
पातस्मैभूतान् रक्तविंदुभ्य इतिमप्राप्तान्वेव मतीक्ष्णग्रहणात्। ५२। किंचेपानस्तु मय्य
त्वदृच्छेसमुत्पन्नान्महासुरान्भक्षयंती रणे चेविहर। एवंप्रकारे ऐवं दैत्यः ४४
क्षयं गमिष्यतीति। ५४। न त्वमगणा इति। उत्पत्स्यमाना इति। अनुचरा चोत्पत्स्यन्त उग्रा उ
ग्रस्वभावात् ५५। मुखेनेति। प्रोक्तिरा प्र भ्रमरामेवं विस्तीर्णत्वाद्धदनस्य।
तस्मैरक्तबीजः। ५६। नचेति। अल्पिको स्वल्पानपि। देव्या। स्त्रियदा नं
पात्मकत्वात्स्तुतिनावः। ५७। समस्तात इति। सर्वत इत्यर्थः। प्रतिविलोकितं
वदनस्य उच्चराङ्गमुच्चारान्वयियाय ५८। गांश्चेति। सर्वं सुखु तास्तां स्वरवादव
चारान्मुच्चारान्वयि। अपिशब्दमग्राक्ष सम्यस्तेः पाशैर्मिरिति क्रियापदं ४२

पकुवृचनं। स्वाहिनिरित्येवं। स्वाहि रूजमयतोधारोऽसिः। ५९। ऊधानेति। शस्त्रसंघे
स्तरः। समाहृतानीति चलीयान्तपुरुषाः। उच्चराङ्गमुच्चारान्वयि। ६०। नीरक्तश्चे
ति। काचायात्। निःशेषरुधिरस्त्वान्नीरक्तश्चसन्नपपातेति। ६१। मात्तगणाः
आहुः। एवमादिसमदे। नन्ततौ त्यर्थः। रुधिरपानमदोद्धताः। एतेन मुख्यावसा
वीरपानं सूचितं। ६२। ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतनागोजीभट्टकृतनागेशीसद्वृत्तौ सप्त
शतीव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः॥ ॥८॥ राजोवाच। विचित्रमिति। राजा सुर
थः। चरितं कर्मास्तान्संप्रभावः समाहारद्वंद्वः। सविकृत्य इत्यर्थः। प्रकारे। रक्त
बीजे हते ३। इन्यमानमिति। उद्धतनधारयन्नमुख्यं। ४। संदष्टोष्ठपुटः
देशान्वितं। धिः स्वदन्तैः स्वोष्ठौ। ताभ्यां सहितप्रकारेणाभवति। ५। ६। मन्दं इति। देव्या अ
तिसत्त्वाः। ७। चिचोदेति। मानुष्यान्तस्तान् छिन्ना नित्यन्वयः। ८। निशुंभ

चंडि॰आ॰ष्टं इति।मुप्रभमिति खड्गचर्मणो विशेषणं।९। क्षुरप्रो बाणविशेषः। क्षुर विशेषो वा।
चर्मचालकः। महत्संख्याक रत्नादि घटित चंद्राकारसदृशं।१०।छिन्ने इति।अ
विछेदो देवी प्रति। अभिमुखागतां तां देवीं चिच्छेदेत्यर्थः।११।कोपेति।अत्या
दरभाडल पूर्वकं प्रहरेयेत्यादि।। आयान्तं शरवृष्ट्या।१२। आविध्य भ्रामयित्वा। पि
व्याक्रम्य अस्त्रेण कर्त्रेण लाभि गदामिन्द्रां भस्मत्वमागता।। अप्रापित्वा च
अंतां भाविरूपधर्यान्विता।१३।मुंगवं श्रेष्ठं। भ्रमन्ति शूलं अस्य स्तद्दृष्टो संपादनेन पा
तनं।१४।तस्मिन्निति।गयोस्तु गदेति विशेषः।१५।सइति।तथा सामुद्रिकप्रकारेण
स्युप्रेषुजैर्नमोव्याप्य वनानि त्यर्थः।१६।आयांत मागछंतं।१७।स्यनेन चेति।
तेन पां स्वड्ग आशथ्यो यो सन्तुश्य।ते योनाशः।विधायिनेति स्यन्नाविशेषणं।१८
उपदिष्टः सामान्यादिगपरस्यो पदिक। वंदूर्वादीनां दग्धानां ददहृदपीति।१९

६३

ततइति।समुत्पत्य उत्प्लुत्य। पुनरवतीर्य पृथ्वीं। तिरोहिता आच्छादिता अ
सन्।२०। अट्टहासमिति। अट्टहासोमहाहासः। धाकं धात्विति त्वरम पं
अप्रीशियांति मुक्तं तेयदं।२१। दुरात्मन्निति।तिष्ठतिष्ठेति। कोपे संभ्रमे वा द्विरुक्तिः
अपाकाशे संस्थितेः। दानव संग्राम दर्शनायत आस्थिते।२२। अन्ये नेति।म
ज्वया महाज्वालावत्या शक्त्यर्थकं।यक्षा तन्नाम शक्तेरर्थकं।२३। सिंहे
तिरुच्चाराः हस्य तथापीत्यादि। निर्घातनिःस्वनः उत्पातध्वनिः। जितवान् नित्यस्य
शुंभनादमिति शेषः।२४।शूलेनेति। अनेन देवी शुंभयोः समस्तु मुरके।२५
ततइति।स्वमस्युपसंस्मानानुआस्थ एव कुद्धा।। अभिरातः समंताद्दरोराभि
ताः।२६।ततइति। शुंभमहत्छरानंतरं।निशुंभोयः।मूर्छितो मूर्छितः। आकं गूहीत्रौ २७
पुनरिति।दनोः पुत्रोपि दितिसमानशीलत्वात्दिति जः। आस्पृशन् दशास्म

याः २

चंडीनापं स्तं। चकारात्पुनेत्येकवचनं प्रत्येकाभिप्रायेण।२८। नचइति। दुर्गमंतंचके ऽमार्तोःप
डाम्याः नशिनीति विनिप्रत्ययः।२९। गतइति। देत्यसेनौ समाहिताः।३०। नस्येति।
वीरस्याधारेण।३१। श्रुतेति। समानाचाले सुमुख्यमायातं वेगाविघ्नेन वेगाद्विसम ३२
भिन्नस्येति। अपरइति। शरीरभेदेन नतु तेनजन्येन निस्रृतः निरगात्।३३।
स्यनवदिति। प्रहस्योत्यास्यविशेषणं मन्काभ्यामायया अंतर्हितमिच्छतीति
तस्य महखेत्वेदङ्गप्रहसितेत्यर्थः।३४। नचइति। उग्रमिति क्रियाविशेष
णं। खिडः काली शिवदूती चचखादेत्यन्वयः।३५। निरास्ताः धस्ताः मंत्रः प्र
णाः।३६।३७। खंडुं खंडुं खंडशःप्रकाराः खंडस्य खंडशो वा यस्यां क्रियायां त
थाहताः। अपाघेप्रकारेऽणुएवचनस्येति द्वित्वं वजोएच खंडं खंडं खंडुं रुकः
इत्येव।३८। विनेशुर्महासुराः नष्टाः पलायिताः।३९॥ ॥इतिनागोजिभट्ट ४४

कृते सप्तशतीव्याख्याने नवमोऽध्यायः॥ ॥९॥ ऋषिरुवाच। निशुम्भमि
ति। प्रियेति। प्राणवदिष्टं दुर्विनीते मानगर्वमावह। यात्वमतिमानिनीसती
अन्यासां बलमाश्रित्य युध्यसे इत्यन्वयः। अन्यासां चबलाश्रयणं नयोमे
उग्रपतिसंग्रामे इत्यादिप्रतिज्ञाभंगइत्यभिप्रायेण मानिनीत्युक्तं।२। देव्यु
वाच। एकैवेति। एकास्य नतक्ज्ञातीय भेदशून्या। परमात्मस्वरूपैवेति। टीना ५
अपरान्या। ममसहायभूता द्वितीया का। स्तिनकापीत्यर्थः। ननु ब्रह्मणा
नस्तु भेदेन तथास्तावे इत्याह। पश्येति। वाक्यार्थस्यापकृत्वं। मद्विभूतयः
इत्यनेन नभेदनिरस्येति।३। ततइति। ततो शरीरे तत्वं प्रहस्यापकर्षावं
अनेन ब्रह्मादिभ्य ग्रमाविभूतानां मत्पंचतत्वस्य दर्शने नस्वमनसोपादान
त्वेन सूत्र स्वशक्ति दर्शयतीति। ... मत्स्वरूपाद्भेदादिरयुक्तं।४। देव्युवाच।
अहमिति। रूपैर्विभूत्य ... रूपैर्दृष्टुत्वमास्थितातोऽसिकुरुष्व

चंडीनाथं मयासंहृतं तस्मादहमेकैवेति ष्ठामि। स्थमपि रणे स्थिरो भवेत्यर्थः। च
नेनापि देवेद्वन्द्वसर्वं।५। ऋषिरुवाच। तत इति। पश्यतामिति। भूला
दरुणी। दारुणं देवानामसुराणां च भयंकरं।६। शरः मङ्क।७। दिव्या
नीति। तच्चास्त्रविध्वंसिनि। उपक्षेः मुक्तानीति। ऊर्ध्वं चचार हुंकारेणैवा
रएंच तदादितुरं येषामस्त्राणां माहो। शरैः तास्माकुपितो धनुः। रघु
नि: खड्ग।१०। छिन्नेति। तमायेनप्रकारेणधनुषिछिन्ने सतीत्यन्वयः।११।
ततइति। खड्गं शतचंद्रं चर्म च। ताभ्यां सारथ्योः समुच्चयः।१२। तदा
ह्तामाद्यइति।१३।१४।१५। स्वमुष्टिमिति। देव्याहृदये इत्यन्वयः। तत्तप्रस्तरो
चपेटः।१६।१७। ऊर्ध्वं गगनइत्यन्वयः। ऊर्ध्वं स्थिताः या श्रितवान्। निरा
धाराभगदप्रथमन्तेरतत्पाता गवहेतुहीना। १८१९। तेनभुजेन।२०।

५५

उत्पातइतु स्यात्य उत्थिष्ठ्यति पाठ-त्रयमपीति केचित्र २

निपुडंधाकुमुद्धं मध्यिरोपणं प्रथममिति मुख्यार्थकं। सिद्धादेवयोनिविशेषाः मुन
यश्च। २१। ततइति। उत्पातस्य कंतुकवद्यपरिक्षिप्त्वा पतनस्य मन्यम्चरणानुहत्य
न्तामयामा सधरणिस्तले निक्षेपचत्वर्थः।२२। सन्निभइति। दुष्टात्मा दुष्टस्वभा
वः।२३। थमिति जगत्याद्वितेर।२४। नइति। छिन्ननिघ्नणानिसायंपायाताः स्वराः।२५।२६।
उत्पातेति। उत्पातस्ये सूचका मेघाः उल्कादिष्वंतोज्ञः प्राक्शुभवधात्। तस्यतो
पसादितोमार्गयादिन्य। तमर्थवदुत्पथगामिन्यः प्रासन्। तस्मिन्ते।२७। प्रवादन
न्वितितौ पुण्याः प्रनुकेलाः।२८। ऊर्ध्वलुरिति। प्रचण्डः पादयनीयादयः। शांताः सौ
म्याः संतो ऊर्ध्वखरुः। शान्तादिग्जनिताः स्यनाउत्पातस्य सूचकस्फुरणादिशब्दायेषु
षोडते।२९॥ ॥ इति सप्तशतीव्याख्याने दशमोऽध्यायः॥ ॥१॥ ऋषिरुवाच
देव्येति। तत्र महासुरे। वह्निपुरोगमाः वह्निमुख्याः। कात्यायनीमित्यनेनप

चं॰ टी॰ आ॰ रस्पर्श मासोमेकं स्त च स्मृति। इष्ट स्यश्रुं मादिवधस्यातं नात्मासः। नुमामस्व
विकाशीनि विकस्य राशिव च्चारि मेवांतो। चुपादपूरणे। विकाशिनाः प्रकाशिता
पेः। २। देवीति। प्रपन्नानां। आद्रे प्रमेहे सादरोति हि कृष्णे १ यश्च रस्य मध्यस्य
मीश्वरीस्वरुपा। इत स्तार्थमतं त्वमिति भावः। २। पाथारेति। विश्व स्याधा
रभूता। तत्र हेतुः। महतः महीस्वरूपेणेति स्थितिः। अमांस्व रूप स्थितया
अपबीमिस्य स्वरूपेणेति स्थिरतया। तमध्यस्य समासः। पाप्यायते पीय
तः कृमेतिमकौ। अनेनोपाल्दृतेन सर्वाश्र्यं विवक्षितं। ३। त्वमिति। ३
दिवि। मोक्षपादे पारुनश्वरिं मत्वां। द्वितीये कारणत्वात् क्रिमत्वं। माया
विद्या। त्वयैवतस्तं मोहितं संस्कारेण चैपारितं। तत्वकं मोक्षेन स्वरूपे
स्यतं प्राह। सौम्यस्मात् ततकृस्वाद प्रसिद्धं मुक्ति जगति नुक्ति हेतुः। ४।
अध्येविहितप्त तारादितिपाठः। विकाशित्वमकारु इति पाठः क्वचित् ४६

विद्या इति। अंगानि ६ वेदाश्चत्वारो ४ मीमांसा १ न्यायविस्तारः १ पुराणं १३
धर्मशास्त्रं च १४ विद्या ह्येताश्चतुर्दश। आयुर्वेदधनुर्वेदगंधर्वार्थशा
स्त्रैः सहाष्टादशैते दाः। अंशाः सकलाश्चतुःषष्टिकलापेताः। पातिव्रत्यसौ
दर्यता रूपाघुपेता स्तमस्ताः स्त्रियश्र पिराशाः। त्वमेव के ये दास्तुरितमेव ता
र्वहित्वयूहा। एवं चत्वचः ध्यक् नृतस्या तावारस्ता व्येस्तुर्येविभ्रमो
परापराग्रेता मु खाघ्यायउक्ति स्ताद्रूपोस्तुतिः कोतेइत्यर्थः। मद्गुल्के स्त
पात्व मेवाचः कारेस्तुतिः। ५। पुनरपिस्तुमेव घटनामाह। सर्वेति। सर्वेरूपा वि
श्वात्मिका। देवी योवन शीलाः स्वर्ग मुक्त्योः प्रकर्षेण दात्री इपरिस्तुमदात्वं स्त
तोत्पादाव स्तुतये परमा। अधिकाउक्तयः काः भवंतु। नकाः। पपीत्यर्थः। ६। त्वया
स्तुकम्याहा। सर्वस्येति। बुद्धिनिश्चयात्मकज्ञानं रूपाद्रेवरचर्ग पवर्गदत्वं।
नारायणस्यविष्णोः शक्तिः नाराय णीति कंयोध नेम् नुस्त त्व प्रधानी वस्त

चेडी । नाथ्यं

का स्यामनौ गुडुचु दिस्य मेन नाराय एय पिन मस्तू तै वे तिन थि रोधः । स्थिमः मनरत्ना कदंश्राए वेति प्राणु के । य स्थि राश्मो रेणाव ।

दीक्षमिति । धन्यते । हेतु भ्यं । महानारस्य जीव स्य नहरस्यायनी स्यान भूलानइया नकाडे
धनं ७ । करे ति । ज्यद्धा दनिमे मास्तु काश्वात्रिं शन्तु ताः कलाः । २ पादिनान्तह रोदिमः
परिणामो जन्मानामवस्या विशेषः । तेनाखंडक मत्र रूपत्वे । इदेव पुनराह । वि
श्व स्या पर रौना शेना नाशा । कि मानि दूसयः । सैयो धन्वं । काल स्योप जो गद्गल त्वात् । ८ ।
सुवैति । सर्वमंगलानां मंगल रूपे शिवे कल्याणकर्त्रि धारएय । शरण्ये त्र्यंबके गौरि ने ची
गोविंगैमवर्णी । अनेन वैशेव त्वम ममस्या धनिरो । ९ । स्क्ष इति । उपाघा स्त्रिनिभस्तो पी
नां स्तस्या दिशत्यकित्व मेव सुखं । सनात निन्दिये । ग्र लभ्यातइ दादीनाम प्रिय
महतो प्रमुण नये ः पूर्वि घ नान्यमुल्म्बत विक्रारे । १० । शरणेति । दानास्रावदि
कदुःख माज्ञं । आ चोक्ता स्फराद्विषाउिताः । परम्प एक्तत्परः । तदुपयापकुन
निर्दिदे इ विाघतः आर्तोः पीडायामा हं नीत्यर्थः । ११ । ईसेति । ईसप्रुक्तोवि मन स्ते । श्री

४१

न्नाणीरु पधारिके । कुमोज खंलस्यायं कोशः । भ्रमं कुनंदनः छ्र रताति । स्त्रिका
मस्या संयुक्तो स्त्रिके संचिके । चर संचने इति धातुः । १२ । विम्बखेति । माहे चूर
त्व रूपे रोहि । एषा ह्रिनान्य यिः । १३ । मयूरेति । मयूर कुक्कु टं मयूर पिछे तेन युतो व
कुटः कुक्कुभे पिछेपुच्छे चर एषयुधे इति मेदिनी । मयूर पिछ ध्वजय तास्यर्थः । पे
लेन भित्विधाइं शलानु छि लेन समा वृते इति हरि वंश गोकः । ३ मब्धे अघ रहिते । कु
मारश केशिव रूपे तं स्या नमव पयस निये शाभ्रयस्याः । १४ । शंखेति । शंखस्या
दीनि गदी लानि परमायुधानि यस्याः । १५ । १६ । नर्सिंहे इति । स्रो कोयमालाय सम्यक
हितो सम्मो मस्या इतेतसाप । १७ । विशेति । महावज्रे । महावज्रोमस्याः । १८ । शि
वेति । इमं दैत्यानां महापद्मं मया सा । महा । इन्द्र दैत्याचारा सो महापत्तिपु । करो
पहास्योः पुंसि वक्तिरिति । १९ । २० । हेत्वेति महाविधाउपनिषदा । श्रद्धा मा

चं॰ी॰भाष्यं स्तिरूपबुद्धिः। पुष्टिस्तद्वितास्वधे। महारात्रिः। हिरण्यगर्भदिव्यरूपा। मृदरी: प्राचि
घासर्वविरणसमर्थमिहमोऽस्तु द्रूपे।२१। मेधे इति। मेधाधारणवती बुद्धिः स
रस्वतीवाग्देवता। वरे श्रेष्ठे। नतिः तरवप्रधाने। छांदसो गुणाभावः। अनेनसा
त्त्विकोत्वं। प्रभुरजोगुणरूपा धूक्ते। कामश्वितमोगुणयुक्ते। इदं सर्वं यत्त्वमिस्रा
येण। नियन्तिरहद्ईशत्द्रूपे। ईशे समर्थे।२२। सर्वेति। देवीत्यस्यहि रूपत्रिस्याप
ने। त्राहीत्यार्थ।२३। एतदिति। सर्वभूतेभ्यः सर्वभूतविकारेभ्यः प्राणिभ्यश्च।
कात्यायनि तदाश्रमत्वे।२४। ज्वालेति। नोऽस्मान् भीतेर्भयात्।२५। हिनस्ति
ति। असुरप्राणीमातावासुतानिवनोऽस्मान् पापेभ्यः पात्वित्यर्थः। प्रनितेः प छिसः २
चा घण्टा जेन न्यां शब्देटेप्यनः।२६। प्रसुरेति। चर्चिता वो।२७। रोगानिति। अ
भीष्टान्। अपरं हीत्यत्रुत्स्यते। विपरद्विसवियोगदुःखदग्धविपचि:। यत्रास्त्व ४८
न इष्टं छुवदुःखदाति। श्रेष्टैकिरणे सुजेदुः।२

माश्रिता: प्रन्येषामाश्रयतांप्रयांति। अन्येषामाश्रयणीयाभवंतीत्यर्थः।२८।
एतदिति। कदनंनाशः। धर्मद्विषां असुराणां। अधम्मधुना। पालमहत्रीनेव अ
नेकैः रूपैर्भूत्वा स्वपादितः हतेः। अमेदेवता। बहुधा बहुप्रकारा अ
न्या त्वदितराकमन्यकापीत्यर्थः।२९। विघास्विति। विघासुज्ञानेष्वुपाय ३
तानियानिशास्त्राणि दीपितेषु मन्वादि पुराणेषु विवेके वेदाधेषु उपनिषत्सु आद्य
षु वाक्येषु कर्मकांड परवेदवाक्येषु च सत्त्वेव ममत्वगर्ते तदन्धये म
हांधकारे संसारे एतद्विश्वं त्वदन्यका अपरा वा अन्यामयति नकापी
त्यर्थः।३०। रक्षांसीति। नागाः सर्पाः। अत्रात्रेत्यनुच्चार्यते। दस्यवश्चौ
राः। दवो वनं। तत्राश्रिमध्येयमोर्वोग्यादयः तत्रत्वमेव व्यापकत्वात्
स्थित्वा विश्वं परिपासीत्यन्वयः।३१। विश्वेश्वरीः अतो विश्वं परि
पासि। विश्वात्मिका। अतस्त्वं धारयसि। यतोऽतएवादि विश्वे

ण्डी नाम्ये शानां इन्द्रब्रह्मादीनामपि स्तुत्या । प्रशस्त्यपि तत्त्विलेन मुख्येते विश्वाश्रया भवन्तीति । ३२ ।
देवीति । हे देवि नोऽस्माकं नष्ट ध: स एतमा चेरा पान्तु भी ते: पालय । यथाऽधुनैव मे
न्त्र्येवासुरवधात्त्वतः प्रालितवत्यसि । तद्वत्स्थर्य्यः । सर्वजगतां पापानि नाशु
शीघ्रं प्रशमं नय । उत्पातानां पाकः फलदानकालस्तेन जातान्महोपसर्गान्
मारीदीश्च प्रशमं नय । उत्पातोत्पन्नात्सर्वान् । ३३ । प्रणतानामिति । ईड्य स्तोत्रे । ३४
देव्युवाच । वरदेति । हे सुरगणाः मनसि यमिच्छथ तं वृणुध्वं प्रयच्छामि । ३५ । देवा ऊचुः । सर्वा
बाधेति । सर्वा या बाधा बाधेत्यर्थः । अस्मद्वैरिविनाशनमस्मद्विरोधिवधः । एवमेव
अस्मादिनाशवदेव । ३६ । देव्युवाच । वैवस्वतेति । मन्वन्तरे मन्वन्तरे । अष्टा
विंशतिमे अष्टाविंशतिसंख्याके महायुगे ... युगे चतुर्युगे तत्र
कलिद्वापरसंधावनयोरुत्पत्तिः । ३७ । नन्देति । नन्दगोपस्य गृहे एषा महा ...
सम्भवात्तदा भगवती नाम्ना यशोदागर्भसम्भवा ... तदा । कनकोऽन्नमकां ति । ४९

मासुकां तिस्रुनकां च रा । कनकं ... शुम्भं निशुम्भं च ... चतुर्भुजा । इन्दिरा क
न्यात्वेनाः । सा श्री कृष्णं बुजा मनोगिरौ इत्याके । ३८ । पुनरपीति । पृथ्वी तले पि
ध्यवेति । तेन रौद्रेण चतुर्युगे वर्तीर्येत्याहुः । वैप्रचित्तान्प्रिविप्रचित्तिवंश्यान् । ३९
भक्षयन्त्याश्चेति । एषा रक्तदन्तिका कालिकाऽप्यशम्भूता । अन्नपूर्णेदं ... परकन्या । के
पुष्प सदृशाय ... रक्तत्वमस्याः । प्रणत एवास्याः रक्तचामुण्डात्वेन व्यव
हारः । प्रभ्रष्टदैत्या इति निर्देशः । परस्परमपि शक्तीनामभेदाभिप्राये
ण । ४० । ततः स्थात्वेति । अन्ये तु सिद्धरूपादिरूपेण स्तुत्या म पीरपर्यः । भूयो
ज्ञान्येषु दानी पार्वती देहा निर्गमीचैवमपि चेत्यर्थः । ४१ । भ्रमर मस्मान्मुनीन्
मिशी ... शतवार्षिक्यामनावृष्ट्याम् । ४२ । वैवस्वतमन्वन्तरे । एक ...
युगे ... तस्मिन्वैवीत रे स ... चत्वारि शतकाद्युगे

चंडीभाष्यं

इति उक्तमीतं चोक्तेः॥ तत्रैव दुर्गनामासुरवधः। शाकंभरीस्तुतिरध्यायान्तराभिकृतं
ह्रस्वमन्तमन्तः। अवृत्याभ्यामन्तरे अतिमन्त्रपानोद्भवां रतिमिति रात्रैव। एतस्मा
कं तरीति। एवाप्याभ्यां शतस्य पार्वं तरीनीलवर्ण्यैः स्यात् पुरकेः॥ दुर्गनामासुरः। त
त्रैव शाकंभर्यवतारस्य। शाकंभरी शताक्षी सा सैव दुर्गा प्रकाशिता। हिमाचले
रोमसती चंडी का। द्विकरुणापार्वती तिपश्च मेखरपरानीन्तपरस्थाधियक्षरः
प स्वकृपुष्पं कस्यैव बोति शाकंदश्याधिवंसरतो। ५५। दुर्गेति। भीमेन तपे कुरं।
दैत्ये अंति। भक्षयिष्यामीत्यंतस्य पदद्वयविशिष्टं। ५०। भीमेति। भीमादेवीत्यव्यैवि
दंष्ट्रादरान नामसुरः। चंड्राग्रसंचडमकंशिरस्पामंचविचित्राणी। एकत्र्यात्रातः। लोक
त्रिनिवेशादुरत्यपरस्पुत्रकेभ्यः कार्यंशतम्। पंचाशत्तमे चतुर्युगेवैवस्व
तमन्वंतरे एवं भीमावतार इति उक्तमीतं च। अरुणाख्ये। अरुणनामा। ५२। ५०

तदेति। भ्रामरं रूपमित्यन्तमरं। असंख्येयाः षट्पदा यस्मिन् रूपे तत्त्। ५४। भ्रा
मरीति। लोके मंत्रेषु दुर्ध्याभ्रामरी चित्रकांति नेत्रा। चित्रनामरपोतिः स्वाम्हान
रतिमिति। मनाम सामाया मत्र्यामा। सुधा चषा इत्यक्तेऽरियमपि कालभेश एवास
वर्तः सर्वत्रवैवस्वतेऽन्तरे एव षष्टितमचतुर्युगे इति नाम पुरस्कारः इति उक्तमीतं
च। इत्थमिति। यथा धुकारसान्वयि। ५०। तदेति। स्पष्टं। ५१॥ ॥ इति नागोजिभट्टकृत
तो सप्तशती व्याख्याने एकादशोऽध्यायः॥ ॥११॥ देव्युवाच। एभिरिति। मधु
कैटभवधादिरूपकैर्वित्यर्थः। सकलामेति कं। यास्यते कि कीसमाहितो। नेत
नान। १। तदेवाह। मधीति। शुंभनिशुंभयोरिति विशेषरूपं। अष्टम्यादि दिनत्र
ये क्रमकीर्त्तनं शंकादु रीकरणाय। २। श्रोष्यंति। चात्पठिष्यंति। अष्टम्यादि त्रय
यि मुख्यकालकथनं। ३। न तेषामिति। दुष्कृतं पापं दारिद्र्यशब्दाद्धनम्। भा

वैजीभावं रिष्टं।४। शत्रुत इति। न शस्त्रेति। संग्रामस्मीरविषयं तोयौघात् जलप्रवाहात्।५।
तस्मादिति। सदा नित्यं हि यतः। तन्माहात्म्यं स्वस्ति कल्याणं तस्याप्यनेन मार्गे हि
उपेति। गृहाश्रमैकन्दे नरो नारी नरा ऊन कृपया करि देवता। ततः समुद्भूतो ये खानां
नुपसर्गान्निरुपद्रवान्। त्रयाणां त्रिविधं व्याधिरोगादुःखादिरूपं = अध्यात्मिकं ज्वरा
प्रशाद्दुःखं ज्ञेयं नाम्नाधिभौतिकं। देवकृतवज्रपातदावाग्न्याद्याधि दैविकं। नष्ट
प्रमृत्यादं। = भूमिष्ठं दिव्यं भौममन्तरिक्षं चेति त्रिविधमुत्पातं च।७। यन्त्रेति
यन्त्रमयन्त्रे गृहे। नमनं सर्वं ध्येयम्। सम्यक् = पूर्यविधानेन पूर्वकं = प्रक्षालित
बल्यादि च।८। बलीति। बलिभिर्दानं देवतोद्देशेन पञ्चाद्युपहारः। सुगन्धादि
नार्चितं = अप्सिकर्म्यं देवादेवस्यो सोमः। तस्मयः पुत्रजन्मप्रियाराजादिः। उच्चा
यतिरिति। द्विजविषयं।९। तत्फलमाह। जानतेति। जानताविधिज्ञेन = प्रज्ञानता

दन्येन बलिसहितो पूजातस्या येषां प्रकारेण। मन्त्राद्यारम्भो धारणादौ सति। मध्य
कस्यचिदपि चित्तरामेतत्प्रणीत् किंत्वाऽनिष्टं गीयते विष्टमी हार्यः।१०। शारदीति। शरत्
काले = आश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणानुष्ठेयं तया। याचवार्षिके। व
र्षशब्दो वर्षादो वत्सरानुलिकः। तेनैव चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणा इत्यर्थः।११।
उत्पत्त्यः प्रादुर्भावान्। द्वितीयार्थे प्रथमा। पराक्रमं चेति सर्वान्नयेति बुद्धे वित्तम
लक्षणं।१२। उपपद्यते प्राप्यते। कुलं च नन्दते वर्द्धते।१४। शान्तिकर्म उपसर्गादि
निवर्तकं कर्म। तस्मिन् कृते तस्यान्ते इत्यर्थः। = अन्येषामन्यो विशेषार्थी।१५। तदेवाह
लोभितं उपसर्गा इति। दुःस्वप्नमुक्त भवान्वयोपदेशीतं पुंसकृतं।१६। बालग्रहाः
पूतनाद्याः। संघातभेदमेत्रीविघटने।१७। दुष्टचान्तानां व्याघ्रस्तत्वकानां।१८। पाप इ
त्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं। पशुर्वालिङ्गः = हिंसकाङ्गः। = पापः क्रोरं कुशाग्राणि दि

चं॰टी॰ आर्य॰

ध्यक्ष इति त्वगनिच्चा अस्वालिङ्गार्थका श्चैव अप्रहृष्टांगे अर्भः प्रकाशितिः। १९। विप्राणामि
ति। प्रोक्षणाद्यैः पंचामृताद्यभिषेकादिभिः एतेरन्यैर्विविधा भोगास्तु मादयः। प्र
दानैर्बुद्ध्या नवविभ्रम्योदयमानैर्वा सोऽहं कारादिभिः। एवं रहुनिशं क्रियमा
णैर्या वस्त्र दैत्यप्रीतिर्नविता। २०। तस्मिन्नसुचरिते सच्चेष्टितैरित्यर्थः। अथ
प्रानुपल्लवं। अथलोऽधिक फलमित्वेति कश्चित्। श्रुत्वामित्यापुराणन्व
यि। २१। मम जन्मनां कीर्तनं श्रुत्वा तस्य इत्यर्थः। शुद्धो छित्येण रान्वयि। २२। तस्मि
न्निति। अहंबिभिः तत्ताः स्तुत्यः। तस्यापिमम तावकीं इत्यादयः। अहं विद्धि
मेधाः। वहत्वचनं श्रुजायां। बिस्तु रत्नं शुभाभिः। तत्वं अमा श्वेत्यन्ते नैनारायणा
स्तुतं नमो देव्यै इत्यादि स्तुतं च स्तुतं। तथा ब्रह्मणाद्यर्षिभिः सङ्कामुष्माभि
देवा महेशं मत्करी स्तत्कृपाहृत्ययः। यथा तस्तु गौरस्य धीणाम पिकरं त्वं तथा

५२

प्रागेवनिरूपितं। शुभा इति च दृष्टा इत्यर्थकं। उक्तमीतं नैकवाक्यत्वादित्यवधेयं
एवं चेतानि सर्वाणि स्तोत्राण्यप्रत्यक्षकादानीति बोध्यं। २३। अरण्य इति। त्वं स्त्वा
इत्यादि रात्रिरहस्यरूपा। श्रुं तो मोक्षा न्नुदयः साधनी प्रपृष्ठं तिदृदाति। अरण्ये
इत्यादि श्लोक चतुष्टयमेकमन्वयि। प्रान्तरे दुरस्वन्यमार्गे अरण्यइत्यस्यपदा
वाग्नीत्यादिनान्वयः। प्रान्तरे इत्यस्य पस्युभिरित्यादिनान्वयः। २४। वनेति
दृत्यस्य दस्योर्वेतिषोषः। २५। राज्ञेति। क्रुद्धेन राज्ञा वध्य इत्याज्ञप्त इत्यन्वयः। स
र्व चवास मुद्रमेमहार्णवे पोतेनाविस्थितो वा तेन घूर्णित रूपा कुलितस्व। २६। प
तस्वेति। सर्वासु वाधासु महापीडासु वेदनयादुःखेनादितस्व। २७। स्मरन्निति।
६१ मुच्यं ते इति कमनेकर्त्तरि लट्। संकटं दुःखं। उत्तराद्धमुत्तरान्वयि। २८। दूरादेवेति
मम। चरितं स्मरतः मम प्रभावात् दूरात् पलायंते इत्यन्वयः। उत्तरार्द्धस्य संधि

दे॰ भाष्यं रूपा चेत्यादिः । चंडिकारूपेण ॥ २९ ॥ पश्यतामिति । प्रणादेरेव ॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्व
यि । निराशंकाः निर्भयाः ॥ ३० ॥ यज्ञभागभुजः सुराः स्वाधिकारान् च चक्रुरित्य
न्वयः । दैत्याः शेषा दैत्याः पातालमाययुरित्यग्रेतनेनान्वयः ॥ ३१ ॥ निशुंभेति ।
= माययुः प्राविशन् ॥ ३२ ॥ एवमिति । संभूय संभूय भवति रक्षार्थं प्रादुर्भूय = अंतर्धीय
नेति कुर्वते नित्यं ॥ ३३ ॥ इदं मोहकारणमुपसंहरति । तयैति । प्रसूयते जन
यति । = प्रार्थिता फलेच्छुभिरिष्य तच्च नित्यं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानं प्रयच्छति । तु
ष्टा फलोद्देशेन क्रियमाणा एतन्मूर्त्याराधना ऋद्धिं प्रयच्छति । संहितायाः = प्रवियत्तितस्या
न्तसंधिः ॥ ३४ ॥ व्याप्तमिति । मनुजेश्वर ब्रह्मादीनपि कलयति = पृथिव्यादिरेव युवर्तयति
यत्तत्सकलेति तया । महाकाले प्रलये महामारीसंहाररक्षिका या तद्रूपया तये
तत्सकलं व्याप्तमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ सैवेति । काले प्रलये । महामारी संहार

५३

शक्तिः । सृष्टिः सर्गशक्तिः । = अजा जन्मादिनाकाले स्थितिकाले सनातनी नाश
हीना ॥ ३६ ॥ भवकाले संपत्समये वृद्धिप्रदेति लक्ष्मीविशेषणं । = अभावे विप
त्काले ॥ ३७ ॥ पुष्पैर्धूपगंधदीपादिभिः संपूजिते स्तुता ॥ ३८ ॥ ॥ इति नागोजिभ
ट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ १३ ॥ ऋषिरुवाच । एतदि
ति । एवमुक्तप्रकारेण धार्यते इति स्थितिः सृष्टिप्रलययोरुपलक्षणं । हे नृपे
ति सुरथसंबोधनं ॥ १ ॥ विद्या तत्त्वज्ञानं । तथैवेति समुच्चये । तया देव्या त्वं
सुरथः एष वैश्यः समाधिः । उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि । तथैवान्ये अन्ये चेत्यर्थः
विवेकिनः = प्राधिगततत्त्वा मोह्यन्ते इत्यर्थः ॥ २ ॥ मोह्यंत इति । मोहितेति मिथ्याज्ञाने
उपैष्यति । वृद्धिं प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ = आराधितेति । सेवेत्यनेन सर्वत्र फलदात्री
मेवेति स्वर्गचिंता । भोगः ऐहिकः । मार्कंडेय उवाच । इति ॥ ३ ॥ इति ॥ ४ ॥ प्रणिपत्ये

चंडीभाष्य ति। शंसितव्रतं तीव्रव्रतं। निर्विण्णोदुःखाकुलः। ममत्वं स्वत्वं सिकाध्यवसायः। पूज
नामिति। स राजा वैश्यश्चेत्यर्थः। एवमग्रेपि द्रष्टव्यं। देवीसूक्तं ऋग्वेदप्रसिद्धमि
त्येके। अस्माकं तु नमो देव्या इत्यादिकं पंचमाध्यायस्थं तांत्रिकरूपं तथा
सर्वदेवतामयस्वरूपामहंरुद्रेत्यस्याः स्तोत्रं अहं वादिवधार्थिमिदं सं। एतदेव
शयतिद्वारेऽस्य अभीष्टफलदं। तत्कामाभ्यां ताभ्यां जप्तं अनुपदश्रुतत्वात् तदुक्ति
सन्निहितत्वाच्चेदमेव देवीसूक्तपदेन गृह्यते। दं सुमुचितं। जप्यमीतं च संनराध्याय
मर्थ इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे। प्राणाधः स्थितं वीजं योनवीजं कृशानुः। सं
धिकेनार्धविन्दुनादकलाप्रणवादिनमोन्तकं। एवं विकासि ध्रिदं ज्ञेयं देवीसूक्तं
परं स्मरेमिति लोकश्चित्यकल्पते। एवं ऐं ह्रीं क्लीं इत्यग्निरपि लंङ्कोरमः। पुष्पधूपदी
गंधदीपाः पुष्पदण्डकौ। आपीय तादृशौ ततो निराहारौ। अनेनइत्थं

गःस्वचित्ताः। तन्मनस्कौ देवीमनस्कौ। समाहितौ एकवाह्यचेष्टौ। ८। तौबलिं
च पर्वतुक्षां उग्र पहादं दत्ता। एवं वैश्यस्य राज्ञे स्त्यादिराज्ञैव निजरुधिरासि
क्तं। एतेन वैश्यस्य तत्त्वज्ञानेच्छया सात्विकत्वेन कथं राजससंग्रामभ्यति
चं॰ रस्यपास्तं। राज्ञो प्रजाधिकारित्वेन तत्त्वास्य सात्त्विकत्वे वाधकाभावाच्च।
प्राप्त एवास्य सात्विकपूजया राजसफलवत्त्वं तारतम्येन द्विविधो चित्तयोः। प्रत्यह
मितिक्रियाविशेषणं। ६। देव्युवाच। यदित्थं चोरः ईदृशेन नं दनेति वैश्यसंबोध
नं ज्ञानार्थित्वेन प्रशस्तत्वात्। मत्त इति। भाष्यमांसञ्च। कियतां तत्कार्यान्ते।
मार्कंडेयउवाच। ततइत्यचरणरिहीं। प्रतिभिन्नं शिरचिरस्थायि। ११। अन्यापि
ति। अपराप्यरिमिन्नजन्मन्यपि। वलाद्धृतशत्रुवलेमिति राज्यविशेषणं।
सौन्दे तत्त्वज्ञानं निर्विण्णमानसः संसाराद्विरक्तमानसः। १२। ममे

चं.डी.भाष्यं स्यादमितिचयः संगस्त्राद्धिच्युतिस्तन्नाशस्तत्करमिति तिस्त्रान्तविशेषणे।
समासेन छांदसः। प्राप्ते स्थेन्तु कोहस्यादिवृद्धिमत्त्वात्। द्विव्युवाच। स्यचस्ये
रिति। स्यंरच्छमित्य समन्तः।१३। इत्येति। रात्नराद्ये तया स्थवेति लं नास्त्ववदि
तमस्थवलनं भविष्यति। उत्तराद्धेनुरारान्वयि।१४। माय स्थित्यदिति। स्थावर्णि
कइति यद्वाच्यकं नाम तदुपलक्षितो मनुरित्यर्थः। येस्येरथा पुत्रा रान्वयि।
=प्रस्मनाद्रतिबहुवचनं स्वस्याः सावर्णस्य प्रोतके।१५। तमितिः सुंषियोमनुर्क
थे। तादर्थ्ये चतुर्थी। प्राप्तं प्रत्यक्षानो मार्कंडेयं उवाच।१६। वन्स्वेति। द्विया
इत्यपादाने पंचमी।१७। स्यादिति। सावर्णिर्भविता मनुरित्यस्य पुनरा
वृत्तिराचारार्थं वक्ष्यमाणकार्यसमानीतं संज्ञा। अष्टम मनुरित्यर्थेनकसा
वर्णिरित्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यंतो यं महात्मानंच इतिसूच

भाष्यं गति। रात्तुजंलतन्नीसंचो। सन्यक हृदि स्थिता मे यज्जन्मकमीवलिः स्तानिः स
तो हिज्ञमुखात्पज्ञात्वा पथी यानोन रः सदा। विष्णु यति सविलां मात्रां सं
न्यकज्ञानं समश्नुते। सर्वाः संपदः प्राप्नोति। धूनोतिसक। तापद इत्याति
सर्वसिद्धिः।१८॥ ॥इति कालोपनामक शिवदत्तसूनुरसत्तीगणेश्म
गोविंदनंदनसेन सप्तशतीव्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः॥ ॥१३॥ संवत् १८५१
वर्षे शाके १७१५ प्रवर्तमाने इमे रामे दक्षिणायने मार्गशीर्ष मासे शुक्ल
पक्षे ११ तिथौ बुधवासरे दैशायविस्य जहदेवात्मजेन शिवराम करन्तु
इदं लिखितं मिदंचंडीभाष्यम्॥ ॥शुभंभवतु लेखकपाठकयोः॥ श्री॥

